

FREUNDINNEN UND FREUNDE DER
**KLASSENLOSEN
GESELLSCHAFT**

**KLASSE
KRISE
WELTCOMMUNE
NAUTILUS FLUGSCHRIFT**

Περιγράμματα της παγκόσμιας κομμούνας

Φίλες και φίλοι της αταξικής κοινωνίας

1.

Για πολλά χρόνια, τα μόνα μηνύματα που έδειχναν ότι ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τη ζούγκλα Λακαντόνα ή από εκείνους που πίστευαν ότι η δημιουργία ενός νέου κόσμου δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από την εισαγωγή ενός φόρου στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Όταν η κρίση χτύπησε με σφοδρότητα τις παγκόσμιες αγορές το 2008, όλα αυτά άλλαξαν δραματικά. Έκτοτε έχουν εμφανιστεί άφθονα προσχέδια μιας μετακαπιταλιστικής κοινωνίας, κάποια από τα οποία κατάφεραν με λίγη τύχη να γίνουν μέχρι και μπεστ-σέλερ. Στους ριζοσπαστικούς κύκλους, επίσης, έχουν ανανεωθεί οι συζητήσεις σχετικά με το πώς θα μπορούσαν τα πράγματα να είναι διαφορετικά. Όλες όμως αυτές οι εναλλακτικές που συζητιούνται επί του παρόντος δεν έχουν εκκολαφθεί στους δρόμους αλλά σε κάποιο γραφείο. Οι αγώνες των τελευταίων ετών –είτε πρόκειται για την Αραβική Άνοιξη, το κίνημα Occupy ή τις εξεγέρσεις στη Νότια Ευρώπη ενάντια στη νέα μαζική εξαθλίωση– έχουν αφήσει κατά κύριο λόγο ένα αρνητικό πρόσημο σε αυτές τις αντιλήψεις. Όχι τόσο επειδή οι αγώνες αυτοί ηττήθηκαν συνολικά, αλλά γιατί δεν έθεσαν πραγματικά το ζήτημα μιας άλλης κοινωνίας αφού σε μεγάλο βαθμό έλαβαν χώρα εκτός της παραγωγής, εστιάζοντας στην επίτευξη μιας «πραγματικής δημοκρατίας».

Τόσο η συζήτηση για τη μαζική απεργία στη Β' Διεθνή όσο και η θεωρία του συμβουλιακού κομμουνισμού, για να αναφέρουμε δύο παραδείγματα, μπορεί να μην ήταν μια απλή αντανάκλαση των πραγματικών αγώνων αλλά, ωστόσο, σχετίζονταν με αυτούς – «Το σοβιέτ δεν το ανακάλυψε η θεωρία» (Γκυ Ντεμπόρ). Αντίθετα, σήμερα, όλη η σκέψη για μια νέα κοινωνία εξαντλείται στον ουτοπισμό, δηλαδή ακριβώς σε αυτό που απέρριπτε πάντα η κριτική θεωρία, ξεκινώντας από τον Μαρξ και φτάνοντας μέχρι το πολυσυζητημένο *Bildverbot* (απαγόρευση των εικόνων) των ύστερων μαρξιστών της Φρανκφούρτης. Για αυτό το νήμα σκέψης, οι ουτοπίες δεν ήταν παρά αλαζονικές φαντασιώσεις, αφού εναπόκειται στους χειραφετημένους ανθρώπους να καθορίσουν τις νέες μορφές συνύπαρξής τους. Ενάντια στα έτοιμα σχέδια που αντιτάσσονταν αφηρημένα στο υπάρχον, αυτή η γραμμή σκέψης υποστήριζε ορθά ότι η ανάπτυξη των πραγμάτων είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων αντιφάσεων: μόνο οι ίδιοι οι προλετάριοι θα είναι σε θέση να οικοδομήσουν μια νέα κοινωνία μέσα από μακροχρόνιους ταξικούς αγώνες. Ο κομμουνισμός δεν είναι κάποιο ιδανικό, αλλά το πραγματικό κίνημα.

Ωστόσο, ο ίδιος ο «επιστημονικός σοσιαλισμός» –ο οποίος, παρεμπιπτόντως, αναγνώριζε στον ουτοπισμό «σπέρματα εμπνευσμένων και μεγαλοφυών σκέψεων, που προβάλλουν κάτω από το φανταστικό

περικάλυμμα»¹– απέκτησε ιδεολογικά χαρακτηριστικά, στον βαθμό που η νίκη του φαινόταν δεδομένη βάσει ιστορικών νόμων. Αυτή η ιστορική αισιοδοξία, η οποία χρεοκόπησε το αργότερο το 1914, εξακολουθεί εντούτοις να διέπει μέχρι σήμερα τις διάφορες θεωρίες οι οποίες, ανεπηρέαστες από όλες τις καταστροφές του παρελθόντος και του παρόντος, είτε ελπίζουν σε μια αυτόματη ανάπτυξη των αγώνων μέσα από την οποία θα βρουν όλα τη θέση τους, είτε ισχυρίζονται ότι η ίδια η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι η κινητήρια δύναμη μιας ιστορίας που με κάποιο τρόπο θα έχει αίσιο τέλος. Ενώ οι οπαδοί του επαναστατικού αυθορμητισμού διατηρούν την πίστη τους στην ανάπτυξη της παγκόσμιας εργατικής τάξης, το φάντασμα της τεχνολογικής ανάπτυξης, που θα οδηγήσει από μόνη της στην απελευθέρωση, αναβιώνει σήμερα με το ένδυμα της ψηφιακής τεχνολογίας.

Αν όμως δεν φανταζόμαστε την επανάσταση ως ένα θαύμα, ως κάτι που οι προλετάριοι κάνουν σχεδόν τυχαία εν βρασμού ψυχής, αυθόρμητα και χωρίς κανέναν προκαθορισμένο στόχο, και αν δεν αναθέτουμε την ανθρώπινη χειραφέτηση στις μηχανές, τότε φαίνεται να έχει νόημα μια κατανόηση των βασικών χαρακτηριστικών της αταξικής κοινωνίας. Έχουν υπάρξει διάφορες ενστάσεις εναντίον αυτού: ότι είναι πρόωρο («οι αγώνες δεν έχουν φτάσει ακόμα σε αυτό το σημείο»), περιττό («αυτά θα τα καθορίσουν οι άνθρωποι από μόνοι τους»), υπεροπτικό («δεν μπορείς να προκαθορίζεις τα πράγματα») ή απλώς αδύνατο («κανείς δεν μπορεί να προβλέψει τι θα γίνει»). Ωστόσο, δεν έχει υπάρξει ποτέ ένα συνεχές κίνημα που να έχει εξεγερθεί με αποφασιστικό τρόπο

ενάντια στο υπάρχον χωρίς να έχει –έστω μια αόριστη– ιδέα για το τι θα μπορούσε να πάρει τη θέση του. Δεν μπορεί να υπάρξει μια καθαρά αρνητική κριτική του υπάρχοντος, όπως την επικαλούνται ορισμένοι ριζοσπάστες της αριστεράς. Για παράδειγμα, από την κριτική της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής προκύπτει αναγκαία ο στόχος μιας «ένωσης ελεύθερων ανθρώπων, που εργάζονται με κοινά μέσα παραγωγής»². Επειδή όμως αυτό αφήνει περιθώρια για κάθε πιθανή δυνατότητα –ακόμα και για συνθήκες που έχουν ελάχιστη σχέση με την ελευθερία και την ευτυχία– οι κοινωνικοί επαναστάτες πρέπει να δηλώνουν ξεκάθαρα τι θέλουν. Όχι για να πλασάρουν συνταγές λύτρωσης, αλλά ως συμβολή στην αναγκαία αντιπαράθεση για το πώς θα αφήσουμε πίσω μας τον παλιό κόσμο. Η κομμούνια δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως το τέλος όλων των προβλημάτων της ανθρωπότητας. Αντίθετα, μόνο μετά την ολοκληρωμένη επαναστατικοποίηση των σχέσεων παραγωγής θα εμφανιστούν ως προβλήματα προς επίλυση όλα όσα «επιλύονται» σήμερα μέσω της τυφλής διαμεσολάβησης, της κυριαρχίας και της βίας. Σε αυτό το πνεύμα, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν υπερασπίστηκε ορθώς τον εαυτό του έναντι της κατηγορίας ότι απολυτοποιούσε τον κομμουνισμό ως τη «λύση της ανθρωπότητας», περιγράφοντάς τον με νηφαλιότητα ως τη δυνατότητα «να εγκαταλείψουμε [μέσω της κατάλληλης γνώσης] τις άκαρπες αξιώσεις λύσεων για την ανθρωπότητα και τουλάχιστον να αποπειραθούμε να οικοδομήσουμε τις ημέρες της ανθρωπότητας τόσο χαλαρά όσο ένας ξεκούρατος και λογικός άνθρωπος ξεκινάει την ημέρα του».

1. (σ.τ.μ.) Φρίντριχ Ένγκελς, *Ουτοπιστικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1975, σελ. 63, τροποποιημένη μετάφραση.

2. (σ.τ.μ.) Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, Σύγχρονη Εποχή, 2002, σελ. 91.

2.

Πολλά τρέχοντα σχέδια μιας μετακαπιταλιστικής κοινωνίας παγώνουν την κοινωνική φαντασία στο επίπεδο του 1875, όταν μερικοί σιδηρόδρομοι διέσχιζαν ήδη τον κόσμο και το εργατικό κίνημα στην Ευρώπη είχε αποκτήσει μια ορισμένη δύναμη. Ωστόσο, οι παραγωγικές δυνάμεις εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε εμβρυακό στάδιο σε σύγκριση με τη σημερινή εποχή, ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου η σύγχρονη τάξη των μισθωτών επί της ουσίας ήταν ανύπαρκτη. Ακόμη και η Ευρώπη κατοικείτο σε μεγάλο βαθμό από αγρότες, με τον αναλαβητισμό να είναι ευρέως διαδεδομένος. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί κανείς να κατανοήσει ή όχι γιατί ο Μαρξ στην κριτική του για το Πρόγραμμα της Γκότα χώριζε τον κομμουνισμό σε δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση, οι ώρες εργασίας θα καθόριζαν το μερίδιο του ατόμου στον κοινωνικό πλούτο. Η αρχή «καθένας ανάλογα με τις δυνατότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του» όπως και η κατάργηση του κράτους επιφυλάσσονταν για τη δεύτερη φάση, η οποία χαρακτηρίζεται από τις πολύ πιο αναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις. Το εάν μια «πρώτη φάση» παραμένει αναγκαία και επιθυμητή ακόμα και σήμερα θα πρέπει να επανεξεταστεί υπό το φως των τεράστιων αλλαγών που έχουν σημειωθεί από το 1875. Δεν είναι μόνο τα ορφανά του σοβιετικού μαρξισμού που εμμένουν πεισματικά στην αρχή της διανομής των αγαθών βάσει των ωρών εργασίας, αλλά και πολλοί αντιεξουσιαστές. Ακόμα και σε εμφανώς σύγχρονα σενάρια, όπου τα συμβούλια μετονομάζονται *κόμβοι*, σε κάθε κομμουνάριο χορηγείται απαραίτητα μια «κάρτα ωρών εργασίας».

Το μοντέλο αυτό δεν μπορεί να απορριφθεί απλώς με την αιτιολόγηση ότι πρόκειται για συνέχιση της μισθωτής ερ-

γασίας με άλλα μέσα: η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής θα δώσει τη θέση της στον κοινωνικό σχεδιασμό, η εργασιακή δύναμη δεν θα είναι πλέον εμπόρευμα το οποίο πωλείται τυχαία και υπό συνθήκες ανταγωνισμού. Θα πρέπει επίσης να επικρατεί αυστηρή ισότητα: κάθε ώρα εργασίας θα μετράει το ίδιο, είτε χειρουργείς εγκεφάλους είτε χιτίζεις σπίτια. Παρ' όλα αυτά, αυτή η πρώτη φάση του κομμουνισμού εξακολουθεί να φέρει τα «σημάδια της παλιάς κοινωνίας», στον βαθμό που η διανομή ακολουθεί την αρχή της ανταλλαγής ισοδυνάμων. Κάθε εργάτης «λαμβάνει από την κοινωνία μια απόδειξη ότι πρόσφερε τόση εργασία (ύστερα από αφαίρεση της εργασίας του για τους κοινούς πόρους) και με αυτή την απόδειξη παίρνει από το κοινωνικό απόθεμα των μέσων κατανάλωσης τόσα, όσα αντιστοιχούν στη δουλειά που ξόδεψε».³ Η ανταλλαγή ισοδυνάμων, που αποδείχθηκε φάρσα στον καπιταλισμό, θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα στον σοσιαλισμό. Αν και δεν λαμβάνει ο καθένας ακριβώς αυτό που έχει συνεισφέρει –ένα μέρος του συνολικού προϊόντος πρέπει να διοχετευτεί σε νέα μέσα παραγωγής, γενικά κοινωνικά έργα και στη φροντίδα των ηλικιωμένων, των παιδιών και των ασθενών– η εκμετάλλευση εντούτοις έχει λάβει τέλος. Μέχρι σήμερα, ακόμα και τα πιο επεξεργασμένα μοντέλα ενός νέου «σοσιαλισμού που βασίζεται στον υπολογισμό» παραμένουν σε αυτό το επίπεδο.

Κατ' αρχήν, θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι όπου υπάρχει ανταλλαγή ισοδυνάμων δεν μπορούμε να μιλάμε για κομμουνισμό. Ήδη από τον 1896, ο Πιότρ Κροπότκιν απέρριπτε την ιδέα ότι «όλα όσα εξυπηρετούν την παραγωγή γίνονται κοινή

3. (σ.τ.μ.) Καρλ Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, 2007, σελ. 21-22, τροποποιημένη μετάφραση.

ιδιοκτησία, αλλά ο καθένας θα αμείβεται ατομικά με κουπόνια εργασίας, ανάλογα με τον αριθμό των ωρών που έχει δαπανήσει στην παραγωγή», υποστηρίζοντας ότι αυτό το μοντέλο ήταν απλώς ένας «συμβιβασμός μεταξύ κομμουνισμού και ατομικής μισθοδοσίας». Ο Μαρξ δεν αρνιόταν την ανεπάρκεια αυτής της κατάστασης, την οποία ωστόσο θεωρούσε «αναπόφευκτη» σε ένα αρχικό στάδιο, και οραματιζόταν σε κάποιο αόριστο μέλλον μια κοινωνία που θα ξέφυγε από τον στενό ορίζοντα της ανταλλαγής. Μήπως όμως είναι αναχρονιστικό να εμμένουμε σε ένα τέτοιο μοντέλο δύο φάσεων σήμερα, όπου οι «πηγές του κοινωνικού πλούτου»⁴ θα αναβλύζουν πολύ πιο άφθονα μετά από μια επανάσταση; Όπου ο κόσμος κατοικείται από ολοένα και λιγότερους μικροαγρότες και από ολοένα και περισσότερους άνεργους με πανεπιστημιακά πτυχία; Αυτό είναι το θεμελιώδες ερώτημα.

Τα σενάρια που περιλαμβάνουν ένα ενδιάμεσο στάδιο φαίνεται να έχουν τουλάχιστον κάποιο ρεαλισμό. Αντί να θεωρούν δεδομένο ότι θα υπάρξει πλήρης κοινωνική αρμονία από την πρώτη ημέρα της επανάστασης, έχουν ως αφετηρία τους τον άνθρωπο όπως είναι σήμερα, δηλαδή τον εγωιστή άνθρωπο που παίρνει πολλά και δίνει λίγα. Ωστόσο, ο φαινομενικός ρεαλισμός του μοντέλου καταρρέει εάν κανείς το μελετήσει διεξοδικά. Φυσικά, η σχεδιασμένη παραγωγή στην κομμούνα απαιτεί μια γενική ιδέα για το πόση δουλειά απαιτείται για κάτι. Για παράδειγμα, για να χτιστεί μια πολυκατοικία χρειάζεται ένας συγκεκριμένος αριθμός ανθρώπων οι οποίοι θα δουλέψουν για έναν συγκεκριμένο αριθμό μηνών. Ωστόσο, η σύνδεση της ατομικής κατανάλωσης με τις ώρες εργασίας είναι κάτι διαφορετικό, διότι προϋποθέτει ότι μπορεί να ποσοτικοποιηθεί με ακρίβεια ο χρόνος ερ-

γασίας που δαπανάται για κάθε μεμονωμένο προϊόν. Ακόμα και αν τηρούνται βιβλία με τον πιο σχολαστικό τρόπο –πράγμα που από μόνο του θα απαιτούσε υπερβολικά μεγάλη προσπάθεια– θα ήταν πολύ δύσκολο να υπολογιστεί ο χρόνος εργασίας που έχει αντικειμενοποιηθεί ακόμα και στο πιο απλό προϊόν. Ας πάρουμε για παράδειγμα ένα φραντζολάκι ψωμί. Δεν αρκεί κανείς να γνωρίζει πόσες ώρες εργασίας χρειάστηκαν για την κατασκευή του φούρνου –κάτι που με τη σειρά του απαιτεί μια μακρά αλυσίδα προηγούμενων προϊόντων που είναι απαραίτητα για την κατασκευή του φούρνου– αλλά και πόσα χρόνια θα χρησιμοποιείται ο φούρνος και πόσα φραντζολάκια θα ψήσει σε αυτό το χρονικό διάστημα. Επιπλέον, όσο περισσότερες γενικές προϋποθέσεις ενσωματώνονται σε ένα προϊόν, όπως για παράδειγμα τα μέσα μεταφοράς, τόσο πιο δύσκολο γίνεται το εγχείρημα. Και γίνεται εντελώς μάταιο αν προσπαθήσει να λάβει κανείς υπόψη την αυξανόμενη εφαρμογή της επιστήμης στην παραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα, πόσα δευτερόλεπτα θα έπρεπε να καταγραφούν για τον προγραμματισμό ενός λογισμικού που χρησιμοποιείται σε πολλά σημεία της παραγωγής και πόσα για την κοινωνική γνώση που ενσωματώνεται στο σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας; Κάτι που μπορεί να εξακολουθεί να λειτουργεί στη μικροαστική αντίληψη των εναλλακτικών ανταλλακτικών δικτύων –ο Α κουρεύει το γκαζόν του Β για μία ώρα, ο Β πλένει το αυτοκίνητο του Α για μία ώρα– αποδεικνύεται αδύνατο στο επίπεδο μια κοινωνικής παραγωγής που βασίζεται σε έναν προηγμένο καταμερισμό της εργασίας και στην υψηλή τεχνολογία. Κάθε τέτοια προσπάθεια θα απαιτούσε ένα δίκτυο στενής καταγραφής και υπολογισμού του χρόνου επί της κοινωνίας, το οποίο σίγουρα θα αποτύγχανε. Ένας τέτοιος κομ-

4. (σ.τ.μ.) Ό.π., σελ. 23.

μουνισμός δεν θα ήταν τίποτα περισσότερο από μια κακή απομίμηση της καπιταλιστικής αγοράς, στην οποία ο νόμος του χρόνου εργασίας επιβάλλεται με τυφλό και άτακτο τρόπο.

Το μοντέλο αυτό προϋποθέτει επίσης έναν αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ εργασίας και μη εργασίας, ο οποίος όχι μόνο δεν φαίνεται ελκυστικός αλλά θα απαιτούσε με τη σειρά του μια διοικητική ρύθμιση αυτού που σήμερα επιβάλλεται σαν μια τυφλή δύναμη: Εργασία είναι αυτό που πληρώνεται, και πληρώνεται αυτό που υπόσχεται κέρδος ή θεωρείται απαραίτητο από το κράτος. Επομένως, στην «πρώτη φάση» της, η κομμούνια θα έπρεπε να ταξινομήσει όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες στη μία από αυτές τις δύο κατηγορίες για τους σκοπούς της σωστής καταγραφής του χρόνου, πράγμα που θα συνεπαγόταν κάθε είδους αυθαιρεσία. Η παρασκευή μπύρας και η κατανάλωση μπύρας μπορούν εύκολα να διαχωριστούν μεταξύ τους – η πρώτη ως εργασία και η δεύτερη ως ευχαρίστηση. Τα πράγματα όμως δυσκολεύουν αν ασχοληθούμε με τις πνευματικές δραστηριότητες, και μπλέκονται εντελώς εάν στραφούμε στον τομέα της αναπαραγωγής που ανατίθεται παραδοσιακά στις γυναίκες, ο οποίος έχει αποτελέσει την αφορμή για ατελείωτες συζητήσεις σχετικά με την έννοια της εργασίας. Αν κάποιος φροντίσει ένα παιδί για μία ώρα, θα του πιστωνόταν αυτή η ώρα ως χρόνος εργασίας ή αυτό θα ισχύει μόνο για όσους φροντίζουν μεγάλες ομάδες παιδιών σε τακτική βάση; Γενικότερα, πόσο επιθυμητό είναι να διαιρείται η ζωή σύμφωνα με τέτοιου είδους κατηγορίες; Ο κοινωνικός χαρακτήρας που προϋποτίθεται εδώ και ο οποίος έχει κληρονομηθεί από την αστική κοινωνία, φαίνεται επίσης επιρρεπής σε κάθε είδους εξαπάτηση κατά τον υπολογισμό του χρόνου εργασίας. Αυτό θα είχε ως

συνέπεια την ανάγκη κοινωνικού ελέγχου, ακόμα και αν οι υποστηρικτές αυτού του μοντέλου διστάζουν να το παραδεχτούν. Ενός μηχανισμού παρακολούθησης της απόδοσης όλων των ατόμων. Ακόμα και αν τα «δελτία χρόνου εργασίας» δεν είναι το ίδιο πράγμα με το σύστημα της μισθωτής εργασίας, ο εξαναγκασμός θα εξακολουθούσε να υποβόσκει στο παρασκήνιο. Και αυτός ο καταναγκασμός βρίσκεται στον αντίποδα του διακηρυγμένου στόχου της αλλαγής της συνείδησης, ο οποίος δεν μπορεί μεν να επιτευχθεί από την πρώτη ημέρα της επανάστασης αλλά θα πρέπει να διέπει εξαρχής το σύνολο της επαναστατικής δραστηριότητας.

Τα δήθεν ρεαλιστικά σχέδια της «πρώτης φάσης» του σοσιαλισμού βασίζονται σε αντιφατικές παραδοχές: προϋποθέτουν ανθρώπους που επιθυμούν την ελεύθερη ένωση αλλά που την ίδια στιγμή εξακολουθούν να εμφορούνται από το παλιό στενόμυαλο πνεύμα του ανθρώπου που θέλει να εκμεταλλεύεται όλους τους άλλους. Η κοινωνική επανάσταση, αν δεν θέλει να σπαταλήσει μία ακόμα ευκαιρία για τη δημιουργία μιας ελεύθερης κοινωνίας, θα πρέπει να ξεκινήσει από τις δικές της αρχές εξαρχής: από την εθελοντική εργασία και τη μετατροπή της, στο μέτρο του δυνατού, σε *travail attractif* (ελκυστική εργασία), από την ελεύθερη πρόσβαση σε όλα τα αγαθά και από την απόσυρση του κράτους από την κοινωνία. Η ιδέα του Μαρξ για μια «πρώτη φάση» του κομμουνισμού δεν είναι επομένως μια διαχρονική ιδέα αλλά αφορούσε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή – γεννήθηκε κυριολεκτικά από την ανάγκη. Η απόρριψη της ιδέας μιας μεταβατικής κοινωνίας που εξακολουθεί να βασίζεται στις αρχές της αστικής κοινωνίας δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι ονειρευόμαστε μια κομμούνια που θα εμφανιστεί ως δια μαγείας μέσα σε

μία νύχτα. Ασφαλώς, αυτός ο μετασχηματισμός θα είναι μια μακρά διαδικασία, που θα χαρακτηριστεί από πολλές αντιξοότητες και πτωγυρίσματα. Αντί να συνεχίσουν να περιστρέφονται γύρω από ένα μοντέλο του προπερασμένου αιώνα που φέρει το κύρος του Μαρξ, οι κοινωνικοί επαναστάτες θα ήταν καλύτερα να εξετάσουν τις σημερινές συνθήκες αφετηρίας της επανάστασης, κυρίως όσον αφορά την ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων.

3.

Παραδοσιακά, η κομμουνιστική κριτική των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων ξεκινά από την υπόθεση ότι οι τεχνικές παραγωγικές δυνάμεις που έχουν αναπτυχθεί από τον καπιταλισμό, και πραγματοποιηθεί στις μηχανές, πρέπει απλώς να απελευθερωθούν από τα δεσμά της ατομικής ιδιοκτησίας με την ανατροπή των σχέσεων παραγωγής, έτσι ώστε στη συνέχεια να μπορέσουν να μπου στην υπηρεσία της αυτοσυνείδητης ανθρωπότητας. Ωστόσο, ήδη από τη δεκαετία του 1840, οι Μαρξ και Ένγκελς είχαν επισημάνει ότι στο πλαίσιο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων από το κεφάλαιο εμφανίζεται ένα στάδιο «στο οποίο παράγονται παραγωγικές δυνάμεις και μέσα μεταφοράς που, υπό τις υφιστάμενες συνθήκες, προκαλούν μόνο κακό, που δεν είναι πλέον δυνάμεις παραγωγής αλλά δυνάμεις καταστροφής» (*Η γερμανική ιδεολογία*). Έτσι, ο Χέρμπερτ Μαρκούζε σημείωνε ότι ορισμένοι «σκοποί και συμφέροντα της κυριαρχίας [...] δεν επιβάλλονται στην τεχνολογία “εκ των υστέρων”», αλλά είναι «ήδη ενσωματωμένα στην κατασκευή του ίδιου του τεχνολογικού μηχανήματος», ενώ ο εργατιστής Ρανιέρο Παντσιέρι, προσφεύγοντας στον Μαρξ, ασκούσε κριτική στην υπάρχουσα τεχνολογία ως μέσο υποταγής της ζωντανής εργασίας στις διαταγές

του κεφαλαίου. Ο σκοπός της παραγωγής υπεραξίας δεν είναι εξωτερικός προς τις μηχανές· αντίθετα διαμορφώνει πλήρως τόσο τις μηχανές όσο και ολόκληρη την εργασιακή διαδικασία.

Ας προχωρήσουμε αυτή τη σκέψη: Από τη μια πλευρά, μόνο το «αυτοματοποιημένο εργοστάσιο [...] θεμελιώνει *δυναμικά* την κυριαρχία των συνεταιρισμένων παραγωγών επί της εργασιακής διαδικασίας» (Παντσιέρι), αποτελώντας έτσι την προϋπόθεση για μια απελευθερωμένη κοινωνία χωρίς σπάνη. Από την άλλη πλευρά, στο σύγχρονο εργοστασιακό σύστημα, η ίδια η μηχανή εμφανίζεται ως «υποκείμενο, ενώ οι εργάτες συντονίζονται απλώς ως συνειδητά όργανα με τα ασυνειδητά όργανα της μηχανής και μαζί με αυτά υποτάσσονται στην κεντρική κινητήρια δύναμη» (ό.π.). Η καπιταλιστική χρήση των μηχανών δεν εμφανίζεται επομένως ως απλή στρέβλωση ή απόκλιση από μια «αντικειμενική», εγγενώς ορθολογική ανάπτυξη, αλλά αντίθετα καθορίζει την πορεία και την κατεύθυνση της τεχνολογικής προόδου. Αυτό ισχύει τόσο για τις εποχές που οι καμινάδες κάπνιζαν ακόμη και οι μηχανές αντικαθιστούσαν τη μυϊκή δύναμη όσο και για την εποχή των bit και των μικροτσιπ, όπου υποτίθεται ότι ο κώδικας αντικαθιστά τις πνευματικές ικανότητες των εργαζομένων. Υπό τις υφιστάμενες συνθήκες, η ψηφιακή τεχνολογία και οι αναλογικές μηχανές δρουν εξίσου ως μέσα ταξικής πάλης από τα πάνω: Σκοπός τους δεν είναι η βελτίωση των συνθηκών ζωής, αλλά η όσο τον δυνατόν πιο αποδοτική εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης. Συγκεκριμένα, καθορίζουν τον ρυθμό της εργασίας και την οργάνωση της επιχείρησης, διασφαλίζουν τη συμμόρφωση των εργαζομένων και συμβάλλουν στην καταστροφή των διαπροσωπικών επαφών. Επιβάλλοντας το

τεϋλοριστικό πρόγραμμα μιας εξαιρετικά κατακερματισμένης εργασιακής διαδικασίας σε όλους τους τομείς της παραγωγής, συμβάλλουν σημαντικά στην υποτίμηση του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη και, κατά συνέπεια, στην εξασθένηση της δύναμης των εργαζομένων. Εκτός από αυτή την αποδυνάμωση στην αγορά εργασίας, οι πληττόμενοι μισθωτοί έρχονται σήμερα αντιμέτωποι με την ολοκλήρωση του «δεσποτισμού του εργοστασίου», όπως το είχε περιγράψει ο Μαρξ, αφού υποβαθμίζονται ακόμα περισσότερο σε απλά εξαρτήματα των –«έξυπνων» και δικτυωμένων– μηχανών. Καθοδηγούμενοι από λογισμικά βελτιστοποίησης διαδικασιών, βιώνουν κυρίως κενότητα, άγχος και υπερκόπωση, στερούνται ακόμη και την παραμικρή ελευθερία κινήσεων και, πολλές φορές, κάθε γνώση της παραγωγικής διαδικασίας.

Εκεί όπου οι αριστεροί λάτρεις των υπολογιστών ανακαλύπτουν «κυτταρικές μορφές» ενός νέου τύπου παραγωγής, ο οποίος μπορεί ήδη να παρατηρηθεί σήμερα στη Βιομηχανία 4.0, υπάρχει πάνω απ' όλα ένας θρίαμβος του κεφαλαίου επί της εργασίας. Η ιδέα ότι οι νέες, ψηφιακές «δυνατότητες δράσης διευρύνουν τον έλεγχο των εργαζομένων πάνω στις συνθήκες της δραστηριότητάς τους» (Stefan Meretz) πρέπει να ακούγεται σαν κακόγουστο αστείο στα αυτιά κάθε εργαζομένου στην Amazon. Αυτή η συνθήκη καθώς και το γεγονός ότι, δεδομένης της σημερινής κατάστασης ανάπτυξης των καταστροφικών δυνάμεων, μια χούφτα αποφασισμένων καπιταλιστών θα ήταν αρκετή για να διατηρηθεί το στάτους κβο, ακόμα και με κόστος την καταστροφή του κόσμου, αναδεικνύονται κυρίως από εκείνα τα ρεύματα της τρέχουσας κριτικής που ερμηνεύει τη συνολική ανάπτυξη ως μια *τεχνολογική επίθεση* των ελίτ στα κοινωνικά κινήματα και στις υποτίθεται ανυ-

πότακτες κατώτερες τάξεις. Μια αδυναμία αυτού του είδους της θεωρητικοποίησης είναι ότι αντί να θεωρεί την καπιταλιστική πορεία των πραγμάτων υπεύθυνη για τις τρέχουσες μορφές τεχνολογικής ανάπτυξης, επιρρίπτει την ευθύνη σε μια μικρή ομάδα ισχυρών ανθρώπων των οποίων η κυρίαρχη ικανότητα δράσης υπερεκτιμάται, ακόμη και αν τόσο αυτοί όσο και οι στρατηγικές τους αναμφίβολα υπάρχουν. Παρ' όλα αυτά, αυτή η θέση ερμηνεύει εύστοχα μια *λειτουργία* της (ψηφιακής) τεχνολογίας σήμερα. Συνεπάγεται, ωστόσο, ένα ως επί το πλείστον αμυντικό πρόγραμμα με στόχο το σαμποτάζ και την καταστροφή, στο οποίο οι δυνατότητες των νέων τεχνολογιών για μια κομμουνιστική κοινωνία δεν λαμβάνονται σχεδόν καθόλου υπόψη.

Το ότι ένας επαναστατικός μετασχηματισμός των υφιστάμενων σχέσεων θα σήμαινε επίσης κάποιες οργανωμένες επιθέσεις σε μηχανές προκύπτει αναγκαστικά από το γεγονός ότι δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί όλη η διαθέσιμη τεχνολογία για έναν λογικό σκοπό. Ωστόσο, μόνο οι παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύχθηκαν στον καπιταλισμό καθιστούν νοητό έναν συνειδητά σχεδιασμένο τρόπο παραγωγής. Αναμφίβολα, στον πλούτο της σημερινής κοινωνίας περιλαμβάνονται πολλά που δεν θα είχαν καμία χρήση σε μια απελευθερωμένη κοινωνία. Συγκεκριμένες μορφές οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής ενέργειας και τροφίμων θα έπρεπε να καταργηθούν, όπως και τεχνολογίες που χρησιμεύουν μόνο για την επιτήρηση, τον έλεγχο και τον περιορισμό της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης και της ελευθερίας κίνησης. Θα πρέπει, ωστόσο, να γίνει διάκριση μεταξύ των τεχνικών στοιχείων των σημερινών μηχανών και του πώς αυτά συνθέτονται για τους σκοπούς της παραγωγής υπεραξίας. Οι μηχανές, όπως υπάρ-

χουν σήμερα, είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μερών τους. Τα γρανάζια, οι κύλινδροι και οι ιμάντες δεν συνθέτουν από μόνα τους μια γραμμή συναρμολόγησης. Διότι ακόμα και αν η επιστημονική πρόοδος και οι τεχνικές εφευρέσεις της νεωτερικότητας είναι υποταγμένες στους σκοπούς της μεγιστοποίησης του κέρδους, δεν υπάρχουν διαθέσιμες άλλες μορφές γνώσης, τεχνολογίας και μηχανών από όπου θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε σε μια διαδικασία απελευθέρωσης, ή τουλάχιστον δεν υπάρχουν διαθέσιμες σε επαρκή βαθμό. Η αντίληψη ότι μετά την επανάσταση οι μηχανές και η επιστήμη που θα αφήσει πίσω του ο καπιταλισμός θα είναι εντελώς άχρηστα μοιάζει ιδεολογική.

Η ουσία του θέματος είναι η απόκλιση μεταξύ των συνεπειών της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων για τους μισθωτούς εργάτες σήμερα και η πιθανή τους χρήση στο πλαίσιο της κομμούνας. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις τρέχουσες εξελίξεις, οι οποίες, παρά την όποια δυσπιστία απέναντι στις πομπώδεις εταιρικές συζητήσεις περί «διασπαστικής καινοτομίας» και «Βιομηχανίας 4.0», συνιστούν στην πραγματικότητα μια βαθιά αλλαγή. Όπως ο τροχός και ο ιμάντας δεν σχηματίζουν εκ φύσεως μια βιομηχανική γραμμή συναρμολόγησης, έτσι και το κύκλωμα που είναι ενσωματωμένο στο μικροτσιπ δεν χρησιμεύει *per se* για την επιτήρηση μισθωτών εργατών. Ένα ζευγάρι ακουστικά, μια κάμερα και ένας κώδικας Java ως ξεχωριστές τεχνολογίες δεν συγκροτούν εκ των προτέρων ένα σύστημα επιτήρησης στον τομέα των logistics, ούτε είναι τυχαίο ότι έχουν εναποθεθεί σοσιαλιστικές ελπίδες στην αναδυόμενη ψηφιοποίηση. Για παράδειγμα, η –συχνά φетиχοποιημένη– φιγούρα του χάκερ ενσαρκώνει ποιοτικά νέες δυνατότητες σαμποτάζ, διάχυσης και ιδιοποίησης των τεχνολογιών

κυριαρχίας. Συγκεκριμένα αγαθά (λειτουργικά συστήματα, λογισμικό, μουσική, κείμενα κ.ο.κ.) μπορούν να αναπαραχθούν ψηφιακά χωρίς μεγάλο κόπο και απώλειες, διαρρηγνύοντας τη μορφή του εμπορεύματος. Αυτό κατέστησε δυνατή τη σύλληψη νέων μορφών διανομής και συνεργασίας που δεν βασίζονται στην ατομική ιδιοκτησία. Ακόμα και το διαδίκτυο, παρά τη στρατιωτική του προέλευση, τροφοδότησε τις πρώτες ιδέες ενός κυβερνοσοσιαλισμού που θα ήταν σε θέση να συλλέγει τις ανάγκες των ανθρώπων σε παγκόσμια κλίμακα και σε πραγματικό χρόνο και να διαμορφώνει την παραγωγή αναλόγως.

Υπό τον τίτλο «διαδίκτυο των πραγμάτων», που δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από το ότι διάφορες συσκευές (πράγματα) συνδέονται στο διαδίκτυο και μπορούν να αντιδρούν σύμφωνα με προκαθορισμένα κριτήρια, αυτή η δυναμική επεκτείνεται όλο και περισσότερο στη σφαίρα των υλικών προϊόντων. Αυτό δεν αφορά μόνο τα «έξυπνα» ψυγεία ή τις cybernetic κατοικίες, δηλαδή την πλευρά του καταναλωτή που συνήθως υπερτονίζεται στις συζητήσεις, αλλά τις ανατροπές στην παραγωγή, τη συντήρηση και τις μεταφορές που δρομολογούνται από τις δικτυωμένες μηχανές. Εδώ απελευθερώνονται τεράστιες δυνατότητες εξοικονόμησης μέσω κύκλων συντήρησης που επιτηρούνται αυτόματα και ρυθμίζονται ανάλογα με τις ανάγκες. Η βασική αρχή της just-in-time παραγωγής μπορεί να εφαρμοστεί πολύ πιο αποτελεσματικά με αυτόν τον τρόπο από ό,τι με τους εργαζόμενους στις αποθήκες, απλώς και μόνο επειδή οι αποθήκες μπορούν να επικοινωνούν απευθείας με τους προμηθευτές, παρακάμπτοντας την ανθρώπινη παρέμβαση. Τα ρομπότ της αποθήκης παραλαμβάνουν, ταξινομούν και καταχωρούν τις παραγγελίες απευθείας. Εφόσον τεθούν σε λειτουργία,

αυτοί οι πλήρως αυτόματοι βρόχοι ανατροφοδότησης αντικαθιστούν σημαντικό αριθμό εργαζομένων, καθώς η μόνη ανθρώπινη παρέμβαση που απαιτείται είναι η συντήρηση των συστημάτων. Υπό τις σημερινές συνθήκες, όπου ο δυναμικός ελεύθερος χρόνος εκφράζεται ως ανεργία, πρόκειται πράγματι για μια επίθεση της τεχνολογίας στην ισχύ των εργαζομένων, υποδεικνύοντας όμως συγχρόνως τη δυνατότητα ενός κόσμου όπου η χειρονακτική εργασία θα είναι περιττή σε πρωτοφανή κλίμακα. Για αυτούς τους λόγους, η ψηφιοποίηση της εργασίας και των διαδικασιών διανομής είναι ένα καλοδεχούμενο βήμα προς την κατεύθυνση μιας λειτουργικής σχεδιασμένης οικονομίας και προς την πραγματική κατάργηση της εργασίας. Ακόμα και αν χρησιμεύει μόνο για να εντείνει την εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, θα ήταν φετιχοποίηση της τεχνολογίας αν κατηγορούσαμε την ίδια την τεχνολογική πρόοδο για τις δυσχέρειες της σημερινής κατάστασης: αν και αποδίδονται «στην τεχνολογία», οι δυνάμεις που δρουν σε αυτήν έχουν κοινωνική προέλευση.

Όπως κάθε νέα παραγωγική δύναμη, έτσι και η «ψηφιακή επανάσταση» δείχνει ορισμένες στιγμές πέρα από το υπάρχον και έρχεται σε σύγκρουση με τις δεδομένες σχέσεις παραγωγής και ιδιοκτησίας. Το κεφάλαιο απάντησε σε αυτό με «καινοτομίες» που επί της ουσίας περιορίζουν τις δυνατότητες της συνεχώς αυξανόμενης υπολογιστικής ισχύος. Όσον αφορά την ανάπτυξη λογισμικού, εδώ και χρόνια ένα μεγάλο μέρος της έρευνας είναι αφιερωμένο στην εδραίωση της εμπορευματικής μορφής στην ψηφιακή σφαίρα. Και οι εμπορικά διαθέσιμοι υπολογιστές δεν είναι πλέον «καθολικές μηχανές»: αντίθετα, οι δυνατότητές τους περιορίζονται από διεπαφές και προγράμματα, έτσι ώστε να λειτουργούν τελικά

μόνο ως τερματικοί σταθμοί ενός ψηφιοποιημένου καπιταλισμού. Αυτό δικαιολογείται ως «φιλικότητα προς τον χρήστη». Όποιος χρησιμοποιεί σήμερα υπολογιστή εκτός της έρευνας, της ανάπτυξης και της παραγωγής, δεν *οφείλει* να καταλαβαίνει τι συμβαίνει στη συσκευή· αντ' αυτού εξαρτάται από ψηφιακές υπηρεσίες. Όπως συμβαίνει γενικά με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο του καπιταλισμού, η ανάπτυξη των υπολογιστών χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι ο χρήστης δεν αναπτύσσει κατά τον χειρισμό τους τις δεξιότητες που αναλογούν στις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας στο σύνολό της. Αντίθετα, αυτή η ανάπτυξη έχει οδηγήσει σε μια ευρεία χρήση των υπολογιστών που συνοδεύεται όμως από εκτεταμένο ψηφιακό αναλφαβητισμό. Η τεχνολογική πρόοδος έχει μετατραπεί σε κοινωνική οπισθοδρόμηση – η πολιτισμικά απαισιόδοξη υπόνοια ότι όσο πιο έξυπνα γίνονται τα τηλέφωνα τόσο πιο ηλίθιοι γίνονται οι άνθρωποι που τα χρησιμοποιούν δεν είναι και τόσο τραβηγμένη.

Ένα επαναστατικό κίνημα δεν θα έπρεπε να τάσσεται ούτε υπέρ της –σοσιαλιστικής– μαζικής παραγωγής υπολογιστών και έξυπνων αντικειμένων, όπως γίνεται σήμερα, ούτε υπέρ της τυφλής καταστροφής της τεχνολογίας. Αντίθετα, θα έπρεπε να εργαστεί προς την κατεύθυνση της αξιοποίησης των δυνατοτήτων που κρύβονται σε αυτή. Αφενός, αυτό σημαίνει τη διάδοση των απαραίτητων γνώσεων για τη χρήση της τεχνολογίας και, αφετέρου, τον εντοπισμό και την αχρήστευση εκείνων των στοιχείων του μηχανισμού που εξυπηρετούν αποκλειστικά τους σκοπούς της παραγωγής υπεραξίας. Επομένως, δεν πρόκειται απλώς για την κατάργηση του τίτλου ιδιοκτησίας, αλλά για την (επανα)απόκτηση του κοινωνικού ελέγχου επί της τε-

χνολογίας, πράγμα που θα σήμαινε επίσης έναν βαθύ μετασχηματισμό του υπάρχοντος μηχανισμού με γνώμονα τις ανάγκες των ανθρώπων.

4.

Σήμερα η σπάνη δεν είναι πλέον συνέπεια της ανεπάρκειας των μέσων παραγωγής πλούτου, αλλά οφείλεται αποκλειστικά στο υπάρχον σύστημα ιδιοκτησίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδέα της σοσιαλιστικής μέτρησης της [εργασιακής] απόδοσης φαίνεται ακόμη πιο αμφισβητήσιμη. Όσο τεράστια και αν είναι η παραγωγικότητα που θα αποκτήσει η κομμούνια, πάντα μπορεί να προκύψουν δυσχέρειες. Αυτές όμως δεν μπορούν να εξαλειφθούν με κανενός είδους «δελτία χρόνου εργασίας». Τουναντίον, ένα τέτοιο σύστημα ελέγχου θα δέσμευε άσκοπα πολύ ενέργεια και θα έμπαινε εμπόδιο στην αναγκαία αλλαγή της συνείδησης προς την κατεύθυνση της «ένωσης ελεύθερων ανθρώπων» και του «κοινωνικού ατόμου». Όμως, η επιτυχία της κομμουνιστικής επανάστασης θα εξαρτηθεί εντέλει από αυτή ακριβώς την αλλαγή της συνείδησης. Διότι κομμάτι των παραγωγικών δυνάμεων που θα μπορούσαν να αναπτύξουν πλήρως τις δυνατότητές τους μόνο σε μια απελευθερωμένη κοινωνία είναι και οι ίδιοι οι άνθρωποι. Αξίζει εδώ να θυμηθούμε διάφορους στοχαστές, από τον Φουριέ μέχρι τον Μαρκούζε, που υποστήριζαν ότι σε μια απελευθερωμένη κοινωνία το «πάθος» θα μπορούσε να γίνει αβίαστα παραγωγικό.

Σύμφωνα με διάφορες κοινωνιολογικές μελέτες, η σημαντικότερη ανάγκη των εργαζομένων στις οικονομικά και τεχνολογικά αναπτυσσόμενες περιοχές του κόσμου είναι η εργασία τους να είναι ενδιαφέρουσα, ουσιαστική και να φέρει ευθύνες. Το γεγονός ότι ο καπιταλισμός δεν είναι σε θέση να ικανοποιήσει αυτή την ανάγκη καταδεί-

χθηκε πρόσφατα από τον David Graeber ως το φαινόμενο των *Bullshit Jobs*: πρόκειται για εργασίες που είναι τόσο ηλίθιες ώστε η εκτέλεσή τους όχι μόνο δεν γεμίζει με ικανοποίηση ή υπερηφάνεια, αλλά προκαλεί ντροπή σε κάθε σχετικά λογικό άνθρωπο. Στην κομμούνια αυτές οι εργασίες θα εξαλειφθούν. Άλλες θα αυτοματοποιηθούν. Ό,τι απομένει θα πρέπει να μετατραπεί όσο το δυνατόν περισσότερο σε *travail attractif*, δηλαδή σε εργασία που δεν πραγματοποιείται υπό τις εντολές ενός αφεντικού αλλά στο πλαίσιο της ελεύθερης συνεργασίας με τους άλλους, η οποία δεν στοχεύει μόνο στη μεγιστοποίηση της παραγωγής αλλά παράλληλα «αναπτύσσει τις αισθήσεις, τις δεξιότητες και την ικανότητα αναστοχασμού» (Meinhard Creydt) των παραγωγών. Μέσω της εναλλαγής και, κατά συνέπεια, των σύντομων περιόδων εκτέλεσης κάθε εργασίας, ακόμα και οι βαρετές δραστηριότητες θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές.

Φυσικά, η παραγωγή χάλυβα δεν μπορεί να μετατραπεί έτσι απλά σε παιχνίδι, αλλά ακόμα και εκεί, χάρη στην έκρηξη της αυτοματοποίησης, υπάρχει ήδη σήμερα υπερπαραγωγή παρά τη συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού. Ωστόσο το «πάθος» θα γίνει παραγωγικό στην επίλυση δύσκολων προβλημάτων και όχι τόσο στην παρακολούθηση κυρίως αυτοματοποιημένων διαδικασιών. Αντί να εγκαθιδρύσουν ένα καθεστώς ελέγχου ώστε κανείς να μην μπορεί να αποφύγει την εργασία, οι κομμουνάροι θα πρέπει να αφιερωθούν στην οργάνωση και τη μετάδοση των πρακτικών και θεωρητικών γνώσεων, στην οργάνωση της εκπαίδευσης και τη μετάδοση των δεξιοτήτων σε όλους τους τομείς της κοινωνίας με ισότιμο τρόπο. Ακόμη και σήμερα, η ειδικευμένη εργασία είναι πολύ πιο παραγωγική από την ανειδίκευτη, γι' αυτό και ο κομμουνισμός μπορεί να είναι λιγότερο από ποτέ ένας

κομμουνισμός των εργοστασιακών εργατών. Αντίθετα, θα πρέπει να αναπτύσσονται όλες οι ικανότητες ώστε τομείς όπως η μηχανολογία, η ιατρική, οι υπηρεσίες μεταφορών ή η πληροφορική να είναι διαθέσιμοι για όλους. Η ταχύτερη δυνατή κατάργηση του διαχωρισμού μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας θα πρέπει να είναι εξαρχής ο οδηγός του επαναστατικού κινήματος, με το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό χειρωνακτικής εργασίας στον τομέα των χόμπι –χειροτεχνία, κηπουρική, μοντελισμός, μαστόρεμα παλιών αυτοκινήτων και ούτω καθεξής– να υποδεικνύει το απόλυτα παραγωγικό «πάθος» που έχει ο άνθρωπος να φτιάχνει πράγματα με τα χέρια του. Επομένως, ο στόχος δεν θα πρέπει να είναι η όσο το δυνατόν δικαιότερη κατανομή του χρόνου εργασίας και του ελεύθερου χρόνου, αλλά η κατάργηση αυτού του διαχωρισμού με τη μεγαλύτερη δυνατή αυτοματοποίηση της παραγωγής.

5.

Παρά τις πρωτοφανείς δυνατότητες που υπάρχουν σήμερα για την εξάλειψη των ανούσιων εργασιών, το παλιό όνειρο του ανθρώπου για την κατάργηση της εργασίας μέσω της τεχνολογίας δεν πρόκειται να εκπληρωθεί ούτε στη λεγόμενη ψηφιακή εποχή. Οι σκεπτικιστές αναφέρουν συνήθως τον τομέα της φροντίδας για να καταδείξουν τα όρια της αυτοματοποίησης. Ωστόσο, ένα εξίσου σημαντικό παράδειγμα είναι η γεωργία, όπου η κομμούνια θα πρέπει πρώτα να αναιρέσει μια σειρά από εξελίξεις στην παραγωγή που είχαν καταστροφικές συνέπειες. Αυτό αποτελεί ένα παράδειγμα του δυσάρεστου γεγονότος ότι από τον σημερινό καπιταλισμό η κομμούνια δεν θα κληρονομούσε μόνο παραγωγικές δυνάμεις επιπέδου επιστημονικής φαντασίας αλλά και ένα βουνό άλυτων προβλημάτων.

Οι Κομμουνάροι του 1871 προφανώς δεν γνώριζαν τίποτα από υπολογιστές, αλλά επίσης δεν ανησυχούσαν ότι ο πλανήτης οδεύει προς αμετάκλητη καταστροφή. Η πορεία της κριτικής θεωρίας κατά τον 20ό αιώνα αποκαλύπτει ότι, παράλληλα με τις σχέσεις παραγωγής, δίνεται μια αυξανόμενη έμφαση στο *τι* παράγεται και με *ποιες* συνέπειες. Οι Καταστασιακοί τη δεκαετία του 1950 ήταν ίσως οι πρώτοι επαναστάτες που προσέδωσαν σημασία στην καταστροφή των πόλεων από την κυκλοφορία των αυτοκινήτων, ενώ στο πρόγραμμά τους έπαιξε μεγάλο ρόλο η κατάργηση των «παρασιτικών τομέων».

Για την κομμούνια, ο μακρύν και αυξανόμενος κατάλογος των άσκοπων ή ακόμα και επιβλαβών δραστηριοτήτων, που χαρακτηρίζουν σήμερα την καθημερινή ζωή στις μητροπόλεις, φαίνεται αρχικά σαν δώρο, καθώς μεταφράζεται αμέσως σε ένα τεράστιο απόθεμα χρόνου: ολόκληροι κλάδοι θα μπορούσαν να κλείσουν, απελευθερώνοντας πολύ περισσότερους ανθρώπους για την εκτέλεση εργασιών που είτε δεν μπορούν να αυτοματοποιηθούν είτε δεν μπορούν να οργανωθούν με τρόπο ώστε να γίνουν ελκυστικές. Ωστόσο, στην πορεία ανάπτυξης του καπιταλισμού, ο ανορθολογισμός του έχει διαποτίσει το σύνολο του μεταβολισμού του ανθρώπου με τη φύση και έχει αποκτήσει υλική υπόσταση στον χώρο. Ας αναφέρουμε ενδεικτικά το εντελώς άλυτο πρόβλημα με την ενέργεια και «τον κατακερματισμό των πόλεων στην ύπαιθρο» (Γκυ Ντεμπόρ), την περιβόητη αστική εξάπλωση, που οι έρημοι μη-τόποι της επιδεινώνουν δραματικά την κατάσταση στην ύπαιθρο με την αναπότρεπτη κυκλοφορία των αυτοκινήτων και την ανάπτυξη μικρής κλίμακας. Οι κομμουνάροι όχι μόνο θα πρέπει να εφεύρουν μια νέα πηγή ενέργειας, αλλά πιθανότατα θα είναι

για μεγάλο χρονικό διάστημα απασχολημένοι με τη διάλυση τέτοιων μη-τόπων, την ανοικοδόμηση των παραγκουπόλεων στον παγκόσμιο Νότο, την αναδιοργάνωση της γεωργίας και την αποκατάσταση της γης στις κατεστραμμένες περιοχές, χωρίς ταυτόχρονα να μπορούν να υπολογίζουν σε σημαντική βοήθεια από τα ρομπότ. Αυτό δεν αποτελεί επιχείρημα κατά της αξιοποίησης των δυνατοτήτων της αυτοματοποίησης σε άλλους τομείς, ιδιαίτερα στις φτωχότερες περιοχές του κόσμου όπου λόγω της φθηνής εργασιακής δύναμης η αυτοματοποίηση ήταν λιγότερο ελκυστική. Μάλιστα, με αυτόν τον τρόπο θα απελευθερώνονταν δυνάμεις για τις διορθωτικές εργασίες που αναφέρουμε παραπάνω. Αμβλύνει, ωστόσο, την προσδοκία ότι με τις νέες τεχνολογίες ο άνθρωπος έχει στα χέρια του το Κέρας της Αμάλθειας, μόνο και μόνο επειδή τα ψηφιακά αγαθά μπορούν να αναπαράγονται απεριόριστα ή επειδή το σεσουάρ μπορεί να επικοινωνεί με την τοστιέρα μέσω του διαδικτύου.

6.

Ο πλούτος της κομμούνας δύσκολα θα είναι ο ίδιος με τον πλούτο που γνωρίζουμε και απλώς θα παράγεται υπό διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις. Το ζητούμενο δεν είναι να προσφέρουμε στους κατοίκους των μητροπόλεων περισσότερα από αυτά που ήδη έχουν: περισσότερα αεροπορικά ταξίδια, αυτοκίνητα, κινητά τηλέφωνα και φτηνά ρομπότ. Όχι επειδή οι αντίστοιχες ανάγκες θα μπορούσαν να καταγγελθούν ως «τεχνητές» έναντι των υποτιθέμενων φυσικών. Όπως είχαν δείξει οι μαρξιστές της Φρανκφούρτης, η διάκριση μεταξύ τεχνητών και φυσικών αναγκών τείνει να είναι αυθαίρετη με μια αυταρχική έννοια, διότι η φύση, όπως εκδηλώνεται στις ορμές των ατόμων, και η κοινωνία είναι άρρηκτα

συνυφασμένες σε κάθε ανάγκη. Ωστόσο, ως προϊόντα της υφιστάμενης ταξικής κοινωνίας, οι ανάγκες δεν είναι αθώες και δεν πρέπει πάντα να προβάλλονται σε μια αταξική κοινωνία. Ο Αντόρνο απάντησε σε αυτό το δίλημμα, αφενός, με τον διαλεκτικό πυρήνα του επιχειρήματός του: η αναδιοργάνωση της παραγωγής για την ικανοποίηση «ακόμη και ειδικά εκείνων [των αναγκών] που παράγει ο καπιταλισμός» θα «άλλαξε αποφασιστικά τις ίδιες τις ανάγκες». Γρήγορα θα προέκυπτε ότι οι μάζες δεν χρειάζονται τα «σκουπίδια» που τους επιβάλλονται σήμερα. Αφετέρου, προβάλλοντας τις ιδέες της ισότητας και της αλληλεγγύης: «Το ζήτημα της άμεσης ικανοποίησης των αναγκών δεν πρέπει να τίθεται με όρους κοινωνικού και φυσικού, πρωταρχικού και δευτερεύοντος, σωστού και λάθους· αντίθετα, ταυτίζεται με το ζήτημα της δυστυχίας της συντριπτικής πλειοψηφίας των ανθρώπων στη γη. Εάν παρήγαμε αυτό που όλοι οι άνθρωποι χρειάζονται τώρα πιο επειγόντως, τότε θα απαλλασσόμασταν από πολλές κοινωνικο-ψυχολογικές ανησυχίες σχετικά με τη νομιμότητα των αναγκών τους».⁵

Λόγω της έκτασης αυτών των επειγουσών και ανικανοποίητων αναγκών, ιδίως στο νότιο ημισφαίριο, και επιπλέον λόγω των ορίων της αντοχής της φύσης, μια παγκόσμια κομμούνα θα πρέπει να αναδιαμορφώσει πλήρως πολλά πράγματα σε παγκόσμια κλίμακα. Όχι για να φαίνονται όλα ίδια παντού. Προφανώς θα υπάρχουν περιοχές που θα θεωρούνται «καθυστερημένες» με τα σημερινά πρότυπα, δηλαδή λιγότερο αναπτυγμένες τεχνολογικά και βιομηχανικά. Αλλά, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι κυρίαρχες ελλείψεις σχεδόν σε όλους τους τομείς στις φτωχότερες περιοχές του κόσμου –κατοικίες, νοσοκομεία,

5. (σ.τ.μ.) Adorno, «Thesen über Bedürfnis», 1942.

ακόμη και αποχετευτικά συστήματα– χωρίς να καταστραφεί κάθε προοπτική ανάκαμψης του πλανήτη, η κατανάλωση ενέργειας και πόρων θα πρέπει να μειωθεί δραστικά στα παλιά κέντρα του καπιταλισμού. Παρόλο που υπάρχει μια τάση ομογενοποίησης των συνθηκών ύπαρξης του προλεταριάτου σε παγκόσμιο επίπεδο, όσοι λαμβάνουν κοινωνική πρόνοια στη Γερμανία εξακολουθούν να είναι υλικά σε καλύτερη κατάσταση από τους εργάτες κλωστοϋφαντουργίας στην Ασία, ενώ ο μέσος Δυτικοευρωπαίος προκαλεί πολλαπλάσιες εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα από τον μέσο κάτοικο της αφρικανικής ηπείρου.

Χωρίς να τίθεται το ερώτημα περί «αληθινών» και «ψευδών» αναγκών και μακριά από κάθε αντι-ηδονισμό με πράσινο προσωπείο, ένα κοινωνικό επαναστατικό κίνημα θα έπρεπε να στοχεύει σε ένα διαφορετικό είδος πλούτου στα καπιταλιστικά κέντρα. Ο πλούτος σήμερα παρουσιάζεται ως ένας «τεράστιος σωρός από εμπορεύματα» – όχι τόσο κοινωνικός όσο ένα απλό άθροισμα ιδιωτικών, άνισα κατανεμημένων περιουσιών. Σε αντίθεση με αυτό, η κομμούνια θα πρέπει να στοχεύει όχι μόνο στη μέγιστη κοινωνικοποίηση στη σφαίρα της παραγωγής, αλλά και στη σφαίρα της χρήσης και της κατανάλωσης. Κόντρα σε κάθε λατρεία της κοινότητας, το «δικαίωμα στη μοναξιά» (Μαρκούζε) και η απόσυρση στην ιδιωτική ζωή θα ήταν απαραίτητα. Ωστόσο, σε αντίθεση με την οικονομία του κέρδους, που βασίζεται στις μαζικές πωλήσεις και την προγραμματισμένη φθορά, η ιδιωτική σφαίρα στην κομμούνια δεν θα είναι πλέον ο κύριος χώρος όπου πρέπει να καταβροχθίζεται μια συνεχώς αυξανόμενη ροή συσσωρευμένων εμπορευμάτων προκειμένου η μηχανή να συνεχίσει να λειτουργεί. Όπου υπάρχουν καντίνες και δημόσια πλυντήρια, που πέρα από την απλή τους

λειτουργία μπορούν να αποτελέσουν χώρους άτυπων συναντήσεων, δεν είναι απαραίτητο να έχει κάθε διαμέρισμα πλυντήριο πιάτων και πλυντήριο ρούχων. Με τη λήψη μερικών άμεσων μέτρων, η κομμούνια θα ήταν σε θέση να επιλύσει αμέσως προβλήματα που οι τεχνοκράτες σήμερα πελαγώνουν για να τα αντιμετωπίσουν. Για παράδειγμα, αντί να συνεχιστεί η ανεξέλεγκτη καταστροφή που ονομάζεται «ηλεκτρική κινητικότητα» –τα ηλεκτρικά αυτοκίνητα καταναλώνουν την ίδια ποσότητα εργασίας, πόρων, δρόμων και χώρου στις πόλεις με τα αυτοκίνητα που κινούνται με βενζίνη, και αντί για τη ρύπανση από τα καυσαέρια υπάρχει η εξαιρετικά τοξική παραγωγή μπαταριών– η κομμούνια θα μπορούσε να κατασκευάσει μερικές γραμμές τραμ (με την εξαφάνιση των αυτοκινήτων, δεν θα υπάρχει πλέον ανάγκη να σκάβονται σήραγγες μέσα στη γη που απαιτεί τεράστιο μόχθο). Επίσης, χωρίς βιαστικούς τουρίστες και μανάτζερ, η εναέρια κυκλοφορία θα μπορούσε να μειωθεί δραστικά, ώστε ο πλανήτης να μπορέσει να αναπνεύσει λίγο.

Ακόμα και οι προλετάριοι που ζουν σε πιο εύπορες περιοχές του κόσμου θα είχαν πολλά να κερδίσουν από μια επανάσταση. Η έννοια της *κοινοτικής πολυτέλειας*, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Παρισινή Κομμούνια του 1871 στοχεύοντας κυρίως στην άρση του διαχωρισμού μεταξύ της κοινής υλικής παραγωγής και της τέχνης σε έναν νέο τρόπο δημιουργίας του αστικού χώρου, θα πρέπει να εξεταστεί ξανά. Η κοινοτική πολυτέλεια θα πρέπει να είναι το κύριο μοτίβο οποιασδήποτε νέας κοινωνίας. Σήμερα, πολυτέλεια για όλους υπάρχει στην καλύτερη περίπτωση με τη μορφή δημόσιων βιβλιοθηκών, οι οποίες λειτουργούν υπό την αιγίδα του κράτους επειδή δεν είναι «κερδοφόρες». Όσο περισσότερο θα αναπτύσσει τον κοινωνικό της

πλούτο η κομμούνα, τόσο περισσότερο θα εκλείπει το ζήτημα της παρακολούθησης της ατομικής κατανάλωσης, τόσο περισσότερο δηλαδή θα χάνει τη σημασία του.

7.

Ο ανορθολογισμός της υφιστάμενης κατάστασης πραγμάτων, από τη μια μεριά, και οι δυνατότητες που έχει δημιουργήσει, από την άλλη, μας δίνουν μια πρώτη ιδέα για τη μορφή που θα μπορούσε να έχει μια ελεύθερη κοινωνία: ανακατασκευή των υφιστάμενων μηχανημάτων σύμφωνα με τις ανάγκες των παραγωγών· εξάλειψη των άχρηστων επαγγελμάτων με αυτοματοποίηση ή αναδιοργάνωση των απαραίτητων εργασιών ώστε να είναι ευχάριστες, ή, αν αυτό δεν είναι δυνατό, εναλλαγή στις θέσεις εργασίας για τα επαχθή αλλά απαραίτητα καθήκοντα· εξάλειψη της μισθωτής εργασίας με την πρόσβαση στα αγαθά να μην εξαρτάται πλέον από τις δικές μας συνεισφορές· ανάπτυξη μιας πραγματικά κοινωνικής μορφής πλούτου. Αλλά όλα αυτά δεν λένε πολλά για τις κοινωνικές μορφές που θα τα καθιστούσαν δυνατά.

Αυτές οι μορφές είναι το κλειδί: όσο προφανής και αν έχει γίνει ο καταστροφικός και ανορθολογικός χαρακτήρας του σημερινού τρόπου παραγωγής και όσες δυνατότητες και αν παρουσιάζει η νέα τεχνολογία, τίποτα δεν θα αλλάξει όσο οι σημερινές κοινωνικές μορφές είναι οι μόνοι νοητοί τρόποι συνύπαρξης δισεκατομμυρίων ανθρώπων. Όπως ακριβώς απορρίπτει κανείς τον αριστερό ρεαλισμό που απλώς διαιωνίζει την υπάρχουσα αθλιότητα, έτσι πρέπει να απορρίψει και τον ψευτο-ριζοσπαστισμό που εκστασιάζεται με μεμονωμένες εξεγέρσεις, κηρύττει τη μεγαλύτερη δυνατή καταστροφή, αλλά μπορεί να απαντήσει στα ερωτήματα που αφορούν μια νέα κοινωνία μόνο με αόριστες κοινοτοπίες

για την απόλυτη ελευθερία του ατόμου. Τα ζητήματα αυτά επιτάσσουν μια νέα μορφή κοινωνικής διαμεσολάβησης, στην οποία το γενικό δεν είναι εχθρικό προς το ιδιαίτερο, αλλά αποτελεί σκόπιμη δημιουργία του. Ο υπαρκτός σοσιαλισμός, αν και γεννήθηκε από την Οκτωβριανή Επανάσταση, μετέτρεψε το πρόγραμμα του Μαρξ για την «επαναπορρόφηση της κρατικής εξουσίας από την κοινωνία» στο φρικτό αντίθετό του, εγκαθιδρύοντας μια κρατική εξουσία με ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά. Αυτό υπογραμμίζει το μέγεθος της πρόκλησης για το ξεπέραςμα της αχαλίνωτης μερικότητας της αστικής οικονομίας της αγοράς με μέσα διαφορετικά από τον κρατικό εξαναγκασμό, μια λύση που υποδεικνύει σε κάθε άτομο τη θέση του. Μια ελεύθερη κοινωνία θα πρέπει να ξεπεράσει και τα δύο. Δηλαδή, από τη μια μεριά, θα πρέπει να διαμορφώσει τις ζωτικές υλικές διαδικασίες με προγραμματισμένο, συνεργατικό και σκόπιμο τρόπο, διαδικασίες που σήμερα πραγματοποιούνται με τυφλό και τυχαίο τρόπο ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού και των κρίσεων. Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να «απορροφήσει» εκείνες τις λειτουργίες που εκτελούσε προηγουμένως το κράτος, οι οποίες όμως εξακολουθούν να είναι απαραίτητες, χωρίς όμως να αποτελεί ένα διαχωρισμένο από την κοινωνία όργανο καταναγκασμού. Το πρώτο είναι η αναγκαία συνθήκη για το δεύτερο: μόνο μια εξισωτική κοινωνία που έχει υπό τον έλεγχό της τα αναγκαία υλικά αγαθά για τη ζωή είναι ικανή να καταστήσει περιττό το κράτος – έναν εξωτερικό συνεκτικό ιστό (Μαρξ: *Zusammenfassung*)⁶ που συγκρατεί μια κατακερματισμένη κοινωνία. Έτσι εξαλείφεται ο διαχωρισμός μεταξύ οι-

6. (σ.τ.μ.) Στα ελληνικά ο όρος *Zusammenfassung* έχει μεταφραστεί ως «συνόψιση»: «Συνόψιση της αστικής κοινωνίας στη μορφή του κράτους», *Grundrisse* τ. Α' , εκδόσεις Στοχαστής, σ. 72, 1989.

κονομίας και πολιτικής, που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό.

Ιστορικά, τέτοιου είδους προσχέδια, κάθε άλλο παρά ουτοπικά, εμπνέονταν από την πραγματική πρακτική του προλεταριάτου. Μόνο μετά την Παρισινή Κομμούνα του 1871 ο Μαρξ και ο Ένγκελς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το πρόγραμμά τους για την κατάληψη της κρατικής εξουσίας του 1848 ήταν παρωχημένο, ενώ τα εργατικά συμβούλια που αναδύθηκαν επανειλημμένα από το 1905 και μετά ενέπνευσαν έναν αποφασιστικά αντικρατικό κομμουνισμό. Στην πρώτη περίπτωση, αυτό που οδήγησε τον Μαρξ να μιλήσει για «επανάσταση ενάντια στο κράτος» ήταν πρωτίστως «η κατάργηση του μόνιμου στρατού και η αντικατάστασή του από τον ένοπλο λαό», το γεγονός ότι οι εκλεγμένοι δημοτικοί σύμβουλοι ήταν ανά πάσα στιγμή ανακλητοί και ότι η Κομμούνα ήταν ένα «λειτουργικό και όχι κοινοβουλευτικό σώμα, εκτελεστικό και νομοθετικό ταυτόχρονα». Η εξέγερση των Κομμουνάρων είχε ως στόχο τη συντριβή της παλιάς κεντρικής κρατικής εξουσίας και την αντικατάστασή της από ένα δίκτυο κομμουνών που θα κυβερνούσαν από την τοπική «αυτοδιεύθυνση των παραγωγών». Στο μεταγενέστερο μοντέλο των συμβουλίων, το οποίο περιγράφηκε πιο αναλυτικά από τον Άντον Πάνεκουκ, η ιδέα ενός «λειτουργικού σώματος» με ανακλητούς εκπροσώπους επεκτάθηκε, αλλά εδώ έπρεπε να βασίζεται αυστηρά στο εσωτερικό της παραγωγής και να συνδέεται με αυτήν. Η κοινωνία έπρεπε να οικοδομηθεί σαν πυραμίδα από κάτω προς τα πάνω με το εργοστάσιο ως κεντρική μονάδα: «Δεν υπάρχει κανένας διαχωρισμός μεταξύ πολιτικής και οικονομίας ως επιμέρους δραστηριοτήτων ενός σώματος ειδικών και της μεγάλης μάζας των παραγωγών... Τα συμβούλια δεν περιλαμβάνουν πολιτικούς, δεν

είναι κυβέρνηση. Απαρτίζονται από αγγελοφόρους, που μεταβιβάζουν και ανταλλάσσουν τις γνώμες, τις προθέσεις, τη βούληση των επιμέρους ομάδων εργατών». «Ακόμη και τα πιο κεντρικά συμβούλια δεν έχουν κυβερνητικό χαρακτήρα», γιατί «δεν έχουν όργανα εξουσίας». Δεν υπάρχει πια κράτος ως συγκεντρωτική δύναμη χωριστή από την κοινωνία.

Για δεκαετίες, τα εργατικά συμβούλια θα παραμείνουν η εναλλακτική λύση στον ανατολικό κρατικό σοσιαλισμό για πολλούς ριζοσπάστες. Η «αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα της πραγματικής τάσης προς τα εργατικά συμβούλια», στην οποία οφειλόταν ένα μέρος της αισιοδοξίας των Καταστασιακών, έχει πλέον χαθεί προ πολλού. Ωστόσο, καμία άλλη μορφή οργάνωσης δεν αναδύθηκε στους αγώνες των τελευταίων δεκαετιών που να παραπέμπει σε μια κοινωνία χωρίς κράτος. Οι πρόσφατες καταλήψεις των πλατειών των πόλεων είναι ένα μέσο αγώνα, που προκύπτει από τον κατακερματισμό της εργατικής τάξης –και αντιστοιχεί σε αυτόν– αλλά σε αντίθεση με τα συμβούλια, δεν προοιωνίζουν έναν νέο τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας. Με την οριζόντια αυτοοργάνωσή τους, οι κατειλημμένες πλατείες της Ελλάδας, της Αιγύπτου και της Ισπανίας ακολούθησαν, ως έναν βαθμό, τα βήματα των συμβουλίων. Ωστόσο, όχι μόνο παρέμειναν αποκομμένες από την παραγωγή, δηλαδή από τον αποφασιστικό μοχλό για τη διάλυση των καπιταλιστικών σχέσεων, αλλά δεν είχαν επίσης κανένα σαφώς καθορισμένο πρακτικό θεμέλιο εκτός από τη γενική δυσάρεσκεια. Οι μαζικές συνελεύσεις σε ορισμένες από αυτές τις πλατείες, στις οποίες ο καθένας απλώς εκπροσωπούσε τον εαυτό του –δυσπιστώντας δικαιολογημένα απέναντι στην επίσημη πολιτική, αλλά μένοντας εντούτοις προσκολλημένος ακόμη περισσότερο στην

ταυτότητα του πολίτη- κατέληγαν σε ατελείωτες ανούσιες συζητήσεις που πολύ γρήγορα έκαναν τους πάντες να βαρεθούν. Το να συναντιούνται όλοι απλά σε μια πλατεία για να συζητούν τα πάντα και τίποτα δεν είναι και πρότυπο για την κομμούνα.

Από πολλές απόψεις, η παλιά ιδέα του συμβουλίου φαίνεται σίγουρα παρωχημένη, αν όχι ξεπερασμένη. Σύμφωνα με το προσχέδιο που παρουσίασε ο Πάνεκουκ το 1947, κάθε εργαζόμενη εργάζεται σε έναν μόνο χώρο εργασίας, όλη της η ζωή επικεντρώνεται στην παραγωγή και ολόκληρος ο κοινωνικός ιστός εμφανίζεται ως ένας οργανισμός χωρίς συγκρούσεις. Αν το συμβούλιο, ωστόσο, γίνεται απλώς κατανοητό ως το σύνολο των ανθρώπων που ζουν ή εργάζονται σε ένα συγκεκριμένο τόπο, οι οποίοι συζητούν θέματα κοινού ενδιαφέροντος, θέτουν σε εφαρμογή τα αποτελέσματα αυτών των συζητήσεων και διαβουλεύονται με άλλα συμβούλια μέσω εκπροσώπων που μπορούν να ανακληθούν ανά πάσα στιγμή, τότε αυτή η μορφή θα αποτελούσε πιθανότατα τη ραχοκοκαλιά μιας νέας κομμούνας. Δηλαδή, εφόσον αυτή θα μπορούσε να δημιουργηθεί, και μόνο μέχρι να εφευρεθεί κάτι εντελώς διαφορετικό. Το θεμέλιο επάνω στο οποίο οργανώνονται τα συμβούλια, οι συνελεύσεις βάσης –ή όπως αλλιώς θέλει κανείς να το ονομάσει– και ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν μεταξύ τους θα διέφερε από τόπο σε τόπο σύμφωνα με τις τοπικές συνθήκες και σίγουρα θα άλλαζε συχνά. Σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ, «η αστάθεια του συντάγματος θα είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας αταξικής κοινωνίας: οι μορφές ελεύθερης ένωσης δεν αποκρυσταλλώνονται σε ένα σύστημα».

Οι συνθήκες, ιδίως στον παγκόσμιο Βορρά, για μια τέτοια ελεύθερη ένωση έχουν βελτιωθεί σημαντικά από πολλές απόψεις τις τελευταίες δεκαετίες. Πρώτον,

υπάρχει η αύξηση του ελεύθερου χρόνου. Μόνο όσοι δεν είναι υπερβολικά απορροφημένοι από το βασίλειο της αναγκαιότητας είναι σε θέση να συμμετάσχουν στις δημόσιες υποθέσεις. Δεύτερον, το γενικό επίπεδο εκπαίδευσης είναι σήμερα υψηλότερο από ό,τι ήταν όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα συμβούλια. Περισσότεροι άνθρωποι μπορούν πλέον να διαβάζουν και να γράφουν και να μιλούν ξένες γλώσσες, πολλοί έχουν ταξιδέψει σε μερικά μέρη του κόσμου και έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν προσωπικά ενδιαφέροντα πέρα από τη μισθωτή εργασία. Τρίτον, η τεχνολογία της πληροφορικής προσφέρει εντελώς πρωτόγνωρες ευκαιρίες για τον συντονισμό της παραγωγής και τη διαπίστωση των αναγκών χωρίς μια κεντρική αρχή σχεδιασμού. Το τι χρειάζεται μπορεί πιθανώς να προσδιοριστεί πολύ πιο εύκολα με τους υπολογιστές και το διαδίκτυο από ό,τι με τη χρήση της ταχυδρομικής υπηρεσίας και των κομισάριων, όπως επίσης θα ήταν ευκολότερο να επικοινωνηθεί σε ποια σημεία της παραγωγής μπορεί να χρειαστεί πρόσθετη βοήθεια. Ακριβώς όπως σήμερα οι άνθρωποι οργανώνουν «events» ηλεκτρονικά, οι αγροτικές κοινότητες θα μπορούσαν να γνωστοποιήσουν πότε θα ήταν ευπρόσδεκτη η βοήθεια στη συγκομιδή και ο καθένας θα μπορούσε να τσεκάρει αν θα μπορούσε να συνεισφέρει ή όχι. Τα εργοστάσια θα μπορούσαν να συντονίζουν το φόρτο εργασίας τους, να ρυθμίζουν την κυκλοφορία των αγαθών και να ανταλλάσσουν γνώσεις που έχουν προκύψει από την εμπειρία. Σε κάθε κόμβο θα έπρεπε να υπάρχουν υπεύθυνες ομάδες, αλλά οι άνθρωποι θα μπορούσαν να μετακινούνται ευρέως μεταξύ των επαγγελματιών ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τα ταλέντα τους. Τα αγαθά δεν θα σάπιζαν σε ένα μέρος ενώ χρειάζονται σε ένα άλλο, όπως συνέβαινε στον υπαρκτό σοσιαλισμό. Η πα-

ραγωγή και η διανομή δεν θα ήταν τα μόνα πράγματα που θα διευκολύνονταν από την τεχνολογία. Η οικολογικά συνετή συλλογική αξιοποίηση των αγαθών, που σήμερα είναι απλώς ένας άλλος κλάδος των καπιταλιστικών επιχειρήσεων, γνωστός ως οικονομία διαμοιρασμού, θα διευκολυνόταν επίσης. Ο καθένας θα μπορούσε να παρακολουθεί οποιαδήποτε διαδικασία για την οποία ενδιαφέρεται. Η διαφάνεια που ανέμενε ο Πάνεκουκ από τη διάλυση του ατομικού εργοστασίου («τώρα η δομή της κοινωνικής διαδικασίας της εργασίας βρίσκεται εκτεθειμένη ενώπιον των ανθρώπων») θα πραγματοποιείτο σε βαθμό που δύσκολα θα μπορούσε να φανταστεί το 1947. Επιπλέον, η «αφθονία των τηλεπικοινωνιακών τεχνολογιών» που ο Καταστασιακός Ραούλ Βανεγκέμ ανέμενε είκοσι χρόνια αργότερα να τεθεί στην υπηρεσία του «συνεχούς ελέγχου των εκπροσώπων από τη βάση» έχει έκτοτε επεκταθεί σημαντικά. Επειδή οι κοινωνιολόγοι φλυαρούν αδιάκοπα χρησιμοποιώντας λέξεις όπως «επικοινωνία», «δίκτυα», «κοινωνία της γνώσης» και ούτω καθεξής, σχεδόν ντρέπεται κανείς να χρησιμοποιεί τέτοιες έννοιες. Ωστόσο, είναι ξεκάθαρο τι εκφράζουν και οι πολυποίκιλες δυνατότητες που θα μπορούσε να προσφέρει η ψηφιακή τεχνολογία σε μια ελεύθερη κοινωνία αναδεικνύουν τη στενοκεφαλιά των ανθρώπων για τους οποίους η ψηφιακή τεχνολογία είναι απλώς ένας τελειοποιημένος τρόπος μέτρησης των ωρών εργασίας.

Ως εκ τούτου, τα συμβούλια ή οι συνελεύσεις σήμερα δεν θα χρειαζόταν να ασχολούνται με μια σειρά από τετριμμένα καθήκοντα. Αυτό που θα παρέμενε είναι το πρόβλημα της λήψης ορισμένων αποφάσεων που επηρεάζουν πολλούς και, συνεπώς, δεν μπορούν να ληφθούν σε τοπικό επίπεδο ή με έναν απλό τεχνικό συντονισμό. Η αποκέντρωση, όπως προβλεπόταν στο

πρόγραμμα των Κομμουνάρων του 1871 και εξακολουθεί να είναι επιθυμητή μέχρι σήμερα, έχει τα όριά της. Για παράδειγμα, δεν έχει νόημα και δεν είναι καν δυνατόν σε ορισμένες περιπτώσεις να παραχθούν τα πάντα τοπικά. Μια παγκόσμια κομμούνα, ή μια κομμούνα που θα περιλάμβανε μόνο μεγάλες περιοχές για ένα διάστημα, θα αντιμετώπιζε ζητήματα σχετικά με τη χρήση των περιορισμένων πόρων που μπορούν να απαντηθούν μόνο κεντρικά. Η ύπαρξη μιας αντιεξουσιαστικής δομής της οποίας τα κεντρικά όργανα λειτουργούν μόνο με οδηγίες «από τα κάτω», μπορεί να αποδειχθεί υπερβολικά δύσκολη. Το να συμμετέχουν όλοι σε κάθε απόφαση μπορεί να είναι ουτοπικό με την *αρνητική* έννοια του όρου. Τέτοια όρια θα πρέπει να αντιμετωπιστούν συνειδητά για να αποφευχθεί η επανεμφάνιση μιας πολιτικής σφαίρας που θα στελεχώνεται από ειδικούς.

Ως εκ τούτου, η εξαφάνιση του κράτους δεν θα επέφερε μια άμορφη κατάσταση, αλλά θα απαιτούσε αντίθετα μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη μορφή κοινωνικής αυτοοργάνωσης. Η «επαναπορρόφηση της κρατικής εξουσίας από την κοινωνία» θα απαιτούσε έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων για τα οποία σήμερα αρμόδιοι είναι ο νόμος, η ποινική δικαιοσύνη και οι φυλακές. Μεγάλο μέρος, και μάλιστα το μεγαλύτερο μέρος, του σημερινού εγκλήματος, όπως τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας, είναι προϊόν της υλικής ανάγκης και θα εξαφανίζόταν αυτόματα μαζί με αυτή την ανάγκη, αλλά κάποια προβλήματα θα παρέμεναν. Πρέπει να βασιστούμε στην κριτική του σοβιετικού νομικού Εβγκένι Πασουκάνις, ο οποίος εκτιμούσε ότι «το ποινικό δίκαιο, όπως και το δίκαιο εν γένει» είναι «μια μορφή των σχέσεων μεταξύ εγωιστικών και απομονωμένων υποκειμένων» και έχει τις ρίζες του

στην αστική αρχή της ισοδυναμίας. Η τιμωρία πρέπει να αντικατασταθεί από μια πρακτική βελτίωσης και επανένταξης, η οποία «θα καταστήσει τη δικαστική υπόθεση και τη δικαστική ετυμηγορία εντελώς περιττές». Αντί να χτίζουν φυλακές –«ένα κοινωνικό έγκλημα και μια αποτυχία», σύμφωνα με την Έμμα Γκόλντμαν– και να χάνουν χρόνο με ένα νομικό σύστημα, το οποίο σήμερα έχει ξεφύγει από κάθε έλεγχο, οι κομμουνάροι του μέλλοντος θα πρέπει να εργαστούν προς την κατεύθυνση μιας νέας μεθόδου επίλυσης των συγκρούσεων, η οποία θα συμβάλλει στην «αναμόρφωση» των βίαιων ατόμων. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει ακόμη και κάποια καταναγκαστικά μέτρα. Βασικά, η πρόκληση είναι να διασφαλιστεί ότι η διάλυση των νομικών σχέσεων δεν θα ισοδυναμεί με οπισθοδρόμηση σε μια κατάσταση χειρότερη από την υφιστάμενη, στην οποία τουλάχιστον η ίδια η αφηρημένη φύση του νόμου προστατεύει ιδεωδώς το άτομο από τον κρατικό δεσποτισμό. Η «επαναπορρόφηση της κρατικής εξουσίας από την κοινωνία» δεν μπορεί να σημαίνει ότι το άτομο εκτίθεται εξ ολοκλήρου στο έλεος των διαθέσεων των γειτόνων του ή ότι μια αστική κοινωνία που κυριαρχείται από αφηρημένες έννοιες αντικαθίσταται από την αμεσότητα των μικρών κοινοτήτων. Γι' αυτό, δεν υπάρχει καμία εγγύηση. Είναι μία από τις πολλές μεγάλες αλλά όχι άλυτες προκλήσεις που θα αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα.

8.

Οι αλλαγές που περιγράφονται εδώ θα επηρέαζαν τις σχέσεις των φύλων με διάφορους τρόπους, αλλά δεν θα έθεταν απαραίτητα τέλος στην αθλιότητα που συνοδεύει αυτές τις σχέσεις, από τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας και τα έμφυλα στερεότυπα μέχρι τη βία κατά των γυναικών. Οι

έμφυλες σχέσεις θα παίξουν πιθανότατα κεντρικό ρόλο στους ταξικούς αγώνες που θα δημιουργήσουν την κομμούνα, και οι γυναίκες κομμουνάρες σίγουρα θα απαιτήσουν συγκεκριμένες και άμεσες αλλαγές. Η πλήρης κατάργηση των κατεστημένων έμφυλων σχέσεων θα αποτελέσει πιθανότατα ένα έργο αρκετών γενεών. Με άλλα λόγια, δεν θα εγκαθιδρυθεί άμεση αρμονία και στην πραγματικότητα οι αγώνες γύρω από το φύλο θα ενταθούν, όπως συνέβη στις περισσότερες εξεγέρσεις της σύγχρονης εποχής, όπως το 1871, το 1917 και τα επόμενα χρόνια, το 1936/1937 και το 1968. Παρά το γεγονός ότι οι έμφυλες σχέσεις και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι στενά συνυφασμένοι, δεν ταυτίζονται. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο σήμερα πολλές φεμινίστριες πορεύονται άνευ οποιασδήποτε κριτικής του καπιταλισμού καθώς και ο λόγος για τον οποίο, αντίθετα, μπορεί να υπάρξουν άντρες κομμουνάροι που δεν θα επιθυμήσουν να εγκαταλείψουν τους έμφυλους ρόλους τους και που θα έλκονται περισσότερο από τη συγγραφή λογισμικού παρά να αλλάζουν πάνες στα μωρά. Παρ' όλα αυτά, οι προσπάθειες να ξεπεραστεί ο παλιός κόσμος ως προς αυτό το ζήτημα θα συναντούσαν πολύ πιο ευνοϊκές συνθήκες.

Πρώτον, το τέλος της μισθωτής εργασίας θα καταργήσει έναν παράγοντα που συμβάλλει στη σταθερότητα αυτού του ιδιότυπου έμφυλου καταμερισμού εργασίας (αλλά δεν τον δημιουργεί απαραίτητα), παρά την άσηχη αποδόμηση της κλασικής πατριαρχίας. Όπως γράφαμε σε ένα άλλο κείμενο: «Η ικανότητα τεκνοποίησης αποτελεί γενικά μειονέκτημα στην αγορά εργασίας για τις γυναίκες, είτε σκοπεύουν πραγματικά να κάνουν παιδιά είτε όχι· εάν και εφόσον πράγματι κάνουν παιδιά, αυτό οδηγεί σχεδόν άμεσα στο να αναλαμβάνουν εκείνες τη φροντίδα των παιδιών κα-

θώς λαμβάνουν χαμηλότερους μισθούς». Αν η αγορά εργασίας αντικατασταθεί από έναν συνειδητό καταμερισμό των κοινωνικών καθηκόντων, θα βελτιώνονταν κάπως οι πιθανότητες να ξεπεραστεί αυτός ο αρχαϊσμός. Εκεί όπου τα πάντα αποτελούν αντικείμενο συλλογικής συζήτησης, οι άνδρες θα έπρεπε τουλάχιστον να σκεφτούν μερικούς καλούς λόγους για να μη συνεισφέρουν σε πεζά πράγματα όπως η ανατροφή των παιδιών και οι δουλειές του σπιτιού.

Δεύτερον, πολλές από τις εργασίες που επιβάλλονται στις γυναίκες σήμερα θα μπορούσαν να επιτελούνται συλλογικά. Από αυτή την άποψη, η επόμενη επανάσταση δεν θα χρειαζόταν να εφεύρει πολλά· η ιδέα αυτή είναι τόσο παλιά όσο και οι πρακτικές προσπάθειες για την εφαρμογή της – αρκεί να σκεφτεί κανείς την εκστρατεία της Αλεξάνδρας Κολλοντάι υπέρ της συλλογικής διαβίωσης και της κοινής φροντίδας των παιδιών στα πρώτα χρόνια της Σοβιετικής Ένωσης. Αυτό δεν είναι καν απαραίτητα ασύμβατο με τον καπιταλισμό: όταν πρόκειται να κινητοποιηθούν γυναίκες για μισθωτή εργασία, κρατικοί θεσμοί αναλαμβάνουν μερικές φορές τη φροντίδα των παιδιών. Ωστόσο, αυτό το ενδιαφέρον για τη γυναικεία εργασία φαίνεται, υπό το πρίσμα της μαζικής ανεργίας, να είναι μάλλον περιορισμένο στα περισσότερα μέρη του κόσμου· ακόμη και όπου υπάρχει, η φροντίδα των παιδιών παραμένει μια ιδιωτική υπόθεση που αφήνεται στις γιαγιάδες, τους παππούδες και τους γείτονες (στην Κίνα υπάρχουν ολόκληρα χωριά που κατοικούνται μόνο από ηλικιωμένους και παιδιά), καθώς έτσι καθίσταται φθηνότερη. Απελευθερωμένη από οικονομικές σκοπιμότητες, η κομμούνα θα μπορούσε να αναδιαμορφώσει, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ανάγκες, όλα όσα σήμερα αγνοούνται στον κόσμο επειδή δεν αποτελούν παραγωγική εργασία.

Τρίτον, το παντρεμένο ζευγάρι και η οικογένεια θα εξαφανίζονταν, αν όχι ως τρόπος ζωής, τουλάχιστον ως οικονομική μονάδα, αφού δεν θα υπήρχε ιδιωτικός πλούτος, ούτε τραπεζικοί λογαριασμοί, ούτε ακίνητα, ούτε κληρονομίες. Η ανιέρη συγχώνευση υλικών συμφερόντων και στενών ανθρώπινων σχέσεων θα εξαλειφόταν. Αυτό θα ήταν σχεδόν σίγουρα ευεργετικό για τις σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών και μεταξύ των φύλων. Καμία γυναίκα δεν θα αναγκαστεί να καταπνίξει την επιθυμία της για διαζύγιο από φόβο μήπως διολισθήσει στη φτώχεια επειδή δεν θα έχει πλέον πρόσβαση στο εισόδημα του συζύγου της ή σε μια στέγη πάνω από το κεφάλι της. Επιπλέον, το ιδιωτικό και το κοινωνικό θα έπαιρναν έναν εντελώς νέο χαρακτήρα μέσα από την αλλαγή της σχέσης τους. Η ελπίδα για ευτυχία που εναποτίθεται σήμερα στην οικογένεια, η οποία συχνά διαψεύδεται σε μεγάλο βαθμό, είναι κυρίως μια αντίδραση στις απάνθρωπες συνθήκες· η οικιακή θαλπωρή της μικρής οικογενειακής συλλογικότητας είναι το αντίθετο μιας κοινωνίας στην οποία κανείς δεν μπορεί να αισθάνεται σαν στο σπίτι του. Αν οι άνθρωποι συνεχίσουν να θέλουν να ζουν σε πυρηνικές οικογένειες μετά την επανάσταση, σίγουρα κανείς δεν θα έχει τη διάθεση να το απαγορεύσει, αλλά η επιθυμία να ζήσουν με αυτόν τον τρόπο θα μειωθεί. Και αν δεν εξαφανιστεί τελείως, θα είχε και πάλι λιγότερο τραγικά αποτελέσματα από ό,τι σήμερα, καθώς τα άτομα θα είχαν μια εντελώς διαφορετική θέση μέσα στην κοινωνία και η οικονομική λειτουργία της οικογένειας θα εκλείψει.

Στον βαθμό που οι σημερινές έμφυλες σχέσεις διαπλέκονται με τη συγκεκριμένη αντίθεση μεταξύ μισθωτής εργασίας και οικιακής εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της ανατροφής των παιδιών, μια κοινωνική επανάσταση θα συνέβαλλε ουσιαστικά

στη χειραφέτηση από αυτές τις σχέσεις. Δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία εγγύηση για οποιαδήποτε πρόοδο. Ακόμη και αν η ανατροφή των παιδιών οργανωθεί ορθολογικά και κοινωνικά, θα μπορούσε να παραμείνει στις γυναίκες· έτσι, όλες εκείνες οι πτυχές των έμφυλων σχέσεων που βρίσκονται εκτός του εν λόγω καταμερισμού εργασίας θα ήταν ακόμη λιγότερο πιθανό να εξαφανιστούν από μόνες τους. Η ιστορική σύνδεση μεταξύ των κλασικών έμφυλων στερεοτύπων –τα οποία συνεχίζουν να υπάρχουν, αν και υφίστανται μεταβολές στις φιλελεύθερες χώρες του ύστερου καπιταλισμού– και του διαχωρισμού της κοινωνικής διαδικασίας σε οικονομία της αγοράς και ιδιωτική αναπαραγωγή είναι αρκετά προφανής. Παρ’ όλα αυτά, έχουν ριζώσει βαθιά ακόμη και στις πιο κρυφές γωνιές της εσωτερικής ζωής των ανθρώπων και συνεχίζουν να αποτελούν πηγή ταυτότητας. Ακριβώς επειδή αυτοί οι έμφυλοι ρόλοι αναπτύσσονται και βιώνονται *ασυνείδητα*, η πλήρης εξάλειψή τους θα πάρει χρόνο: «Ενώ ιδιαίτερα η καταστροφή της κρατικής εξουσίας μπορεί να ιδωθεί ως μια συγκεντρωμένη “ανατροπή”, ο αναγκαίος μετασχηματισμός και αυτομετασχηματισμός της έμφυλης υποκειμενικότητας (του ατόμου) δεν μπορεί παρά να ιδωθεί ως μια μακρόχρονη διαδικασία πολιτισμικής επανάστασης, η οποία μπορεί να γίνεται εκρηκτική από καιρό σε καιρό, αλλά γενικά θα λαμβάνει χώρα μόνο σιγά-σιγά στις καθημερινές διαπροσωπικές σχέσεις και στη νέα πολιτισμική παραγωγή» (Lux κ.ά.).

9.

Η μετάβαση στην κομμούνια δεν μπορεί να εννοηθεί ούτε ως κατάκτηση της κρατικής εξουσίας ούτε ως αποτέλεσμα της σταδιακής επέκτασης μιας υποτιθέμενης νέας λογικής της παραγωγής, ούτε καν

ως συνδυασμός και των δύο, δηλαδή ως κοινό εγχείρημα μιας αριστερής κυβέρνησης και εναλλακτικών πρακτικών από τα κάτω. Δεν χρειάζεται να πούμε πολλά για τη μαρξιστική-λενινιστική αντίληψη της επανάστασης: κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, εθνικοποίηση της οικονομίας και στη συνέχεια ένα υπομονετικό παιχνίδι αναμονής καθώς επέρχεται ο «μαρασμός» του κράτους. Με την απόρριψη αυτής της θέσης, ωστόσο, η αναγκαιότητα της ρήξης έδωσε τη θέση της σε μια εναλλακτική λογική των σταδίων που χρησιμοποιεί ονόματα όπως *Κοινά* (Commons) ή *Κριτική της Αξίας* (Wertkritik), μια δήθεν πρωτοποριακή ανανέωση της μαρξιστικής σκέψης που, μετά τον αποχαιρετισμό της στην εργατική τάξη, κινείται όλο και πιο κοντά στην πράσινη, εναλλακτική ιδεολογία της δεκαετίας του 1970. Ωραιοποιημένη ως αποδέσμευση από το «εμπορευματικό-χρηματικό σύστημα», η δημιουργία νησίδων με διαφορετικό τρόπο ζωής και παραγωγής τίθεται στο επίκεντρο, προκειμένου να υπονομευθεί βαθμιαία το υπάρχον σύστημα. Στον βαθμό που γίνεται δυνατός ο βιοπορισμός έξω από την αγορά, σίγουρα δεν υπάρχει κανένας λόγος να μην το κάνουμε. Ωστόσο, δεν μπορούν να γίνουν πολλά χωρίς να τεθεί τέλος στην ιδιοκτησία, που δεν νοείται μόνο ως απαλλοτρίωση αυτών που σήμερα ελέγχουν τα μέσα παραγωγής (η πρώτη αποφασιστική αντιπαράθεση), αλλά και ως τερματισμός του διαχωρισμού μεταξύ των επιχειρήσεων, οι οποίες θα καταργηθούν ως τέτοιες και θα αντικατασταθούν από απλούς κόμβους στη ροή της κοινωνικής παραγωγής. Χωρίς ένα επαναστατικό μαζικό κίνημα, δεν είναι δυνατόν να αποκτηθούν επαρκείς πόροι για ένα διαφορετικό είδος ζωής και, αν ήταν διαθέσιμοι, δύσκολα θα μπορούσαν να διατηρήσουν μακροπρόθεσμα την ανεξαρτησία τους από τις σχέσεις της αγοράς.

Η μετάβαση στην κομμούνια είναι νοητή μόνο ως ένα *ασταμάτητο κίνημα καταλήψεων*, που ιδιοποιείται οτιδήποτε είναι χρήσιμο γι' αυτό –κατοικίες, δημόσια κτίρια, εργοστάσια, αγροτικές εκτάσεις, μέσα μεταφοράς– ενώ μπλοκάρει ή σαμποτάρει οτιδήποτε πρέπει να κλείσει. Το κλειδί είναι να χρησιμοποιήσουμε οτιδήποτε καταλαμβάνεται για να συνεχίσουμε να επεκτείνουμε το κίνημα, διαφορετικά το όλο πράγμα θα καταρρεύσει. Τα αγαθά πρέπει απλώς να διανέμονται, υπηρεσίες όπως η ιατρική περίθαλψη ή οι μεταφορές να παρέχονται δωρεάν· το χρήμα δεν θα «καταργηθεί» με διάταγμα, όπως στον σοβιετικό πολεμικό κομμουνισμό, αλλά θα γίνει περιττό, πιθανότατα έχοντας ήδη υποτιμηθεί από τη βαθιά κοινωνική κρίση. Μια τέτοια πρακτική έχει εμφανιστεί σε όλες τις μεγάλες εξεγέρσεις, καθώς ο κοινός στόχος καθιστά αδιάφορα τα ευτελή ζητήματα ιδιοκτησίας: τον Μάη του '68, οι αγρότες έφεραν τα προϊόντα των χωραφιών τους στις καταλήψεις στο Παρίσι· σε πολλές από τις καταλήψεις πλατειών των τελευταίων ετών τα τρόφιμα μοιράστηκαν δωρεάν, οι τραυματίες περιθάλπονταν, οι εργασίες που έπρεπε να γίνουν μοιράζονταν εθελοντικά.

Η πρόκληση, ωστόσο, η οποία δύσκολα μπορεί να υπερτιμηθεί, είναι να υπερβούμε τη λεηλασία και τη διανομή αγαθών και να αρχίσουμε να παράγουμε με έναν νέο τρόπο. Το πώς λειτουργεί ένα εργοστάσιο το γνωρίζουν καλύτερα όσοι εργάζονται σε αυτό· τίποτα δεν γίνεται χωρίς τη συνεργασία τους, ακόμη και στην εποχή της υψηλής τεχνολογίας· υποστηριζόμενοι από οποιονδήποτε ενδιαφέρεται για αυτή την προσπάθεια, θα μπορούσαν να αρχίσουν αμέσως να προσαρμόζουν τις διαδικασίες εργασίας στις ανάγκες τους και, αν χρειαστεί, να μετατρέψουν την παραγωγή σύμφωνα με τις ανάγκες του κινήματος και να δώσουν τα

προϊόντα τους στην εμβρυακή κομμούνια. Ακόμα και η κοινωνική επανάσταση στην Ισπανία το 1936/1937 αντιμετώπισε ήδη το πρόβλημα της οικονομικής εξάρτησης από περιοχές που δεν βρίσκονταν σε εξέγερση. Ακόμη περισσότερο σήμερα, ο παγκόσμιος καταμερισμός της εργασίας θα καταδικάζει γρήγορα κάθε αμιγώς τοπική προσπάθεια επανάστασης. Αυτό δεν σημαίνει ότι η επανάσταση θα έπρεπε να ξεσπάσει την ίδια μέρα παντού σε ολόκληρο τον κόσμο, αλλά μάλλον ότι όλα θα χάνονταν αν δεν εξαπλωνόταν γρήγορα σε μεγάλες περιοχές που, τουλάχιστον, είναι σε θέση να την εφοδιάσουν με τα απολύτως απαραίτητα. Μια βαθιά κρίση που εξαπλώνεται σε πολλές χώρες θα μπορούσε να αποδειχθεί ο καταλύτης για μια τέτοια εξάπλωση.

Η πορεία ενός τέτοιου κινήματος θα εξαρτιόταν προφανώς σε μεγάλο βαθμό από τις αντιδράσεις των ισχυρών. Το αν θα επιχειρήσουν να εξοντώσουν στρατιωτικά τις εστίες της εξέγερσης, όπως συνέβη κατά τη Ματωμένη Εβδομάδα του 1871, ή αν θα παραιτηθούν –κουρασμένοι και παραιτημένοι– όπως έκαναν οι γερασμένοι γραφειοκράτες στην Ανατολή το 1989, θα μπορούσε να αποδειχθεί καθοριστικό. Το κλειδί θα ήταν «η διάσπαση των ενόπλων δυνάμεων με βάση τις ταξικές διαχωριστικές γραμμές» και η αποδυνάμωση του στρατιωτικού μηχανισμού, στερώνοντας του τον «εφοδιασμό σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες» (*Angry Workers of the World*). Παρόλο που οι κατακτήσεις θα πρέπει πιθανότατα να περιφρουρηθούν με όπλα, το πιο ισχυρό όπλο του επαναστατικού κινήματος θα είναι η ικανότητά του να ικανοποιεί τις υλικές ανάγκες των ανθρώπων και να δημιουργεί νέες ανθρώπινες σχέσεις ακόμη και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης. Το ζητούμενο είναι να συνδυαστούν και τα δύο στοιχεία με τέτοιο τρόπο ώστε να φανεί ξαφνικά αυτονόητο

στις μάζες των ανθρώπων, παρ' όλους τους κινδύνους, να εγκαταλείψουν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Ούτε καν τα τανκς δεν μπορούν να σώσουν αυτό που η εργατική τάξη δεν συνεχίζει πια να συντηρεί.

Η ουσία του θέματος είναι ότι, στην παρούσα κατάσταση του, ο παραγωγικός μηχανισμός που καλύπτει σήμερα ολόκληρη την υφήλιο αποτελεί ένα εξαιρετικά δυσμενές σημείο εκκίνησης για μια ανατροπή, όποιες κι αν είναι οι δυνατότητές του. Υπάρχει ένα βαθύ χάσμα μεταξύ της σημερινής κατάστασης και της πιθανής κομμούνας, και το άλμα πάνω από αυτό το χάσμα που προτείνεται εδώ μπορεί να φαίνεται από ορισμένες απόψεις δονκιχωτικό. Πολιτικά, αυτή η κατάσταση αντανάκλαται στην προαναφερθείσα στροφή προς τα τοπικοποιημένα *Κοινά* και σε ένα είδος νεο-αναρχισμού που βλέπει τις «υποδομές» ως τον εχθρό και το οποίο καταστρέφει άσκοπα σιδηροδρομικές γραμμές. Αλλά εντοπίζεται επίσης και στη θέση περί της αναγκαιότητας του κράτους: ο κόσμος έχει γίνει τόσο πολύπλοκος, υποστηρίζουν, ώστε η μετάβαση σε μια μετακαπιταλιστική κοινωνία δεν μπορεί να γίνει χωρίς την ηγεσία του μεγάλου τιμονιέρη. Το ότι και οι δύο ακραίες θέσεις είναι λανθασμένες μπορεί να αποδειχθεί αρκετά εύκολα. Η πρώτη παραδίδεται χωρίς δισταγμό μπροστά στην τεράστια πρόκληση της επανοικειοποίησης, ενώ η δεύτερη υπερεκτιμά τη δυνατότητα ελέγχου της καπιταλιστικής οικονομίας. Αλλά είναι ακόμη πιο δύσκολο να αναπτύξει κανείς μια αντιπρόταση που να μην φαίνεται ότι δεν έχει επαφή με την πραγματικότητα. Ακριβώς επειδή η κομμούνα δεν είναι προκαθορισμένη από την αντικειμενική πορεία της ιστορίας, ένα περίγραμμα του πώς θα μπορούσε να μοιάζει θα πρέπει να συζητηθεί σήμερα. Όσο περισσότερο η εργατική τάξη το συζητά σήμερα σε όλο τον κόσμο

και όσο πιο ξεκάθαρα μπορεί να οραματιστεί έναν εντελώς διαφορετικό κόσμο, τόσο πιο πιθανό είναι να προκύψει τελικά ένα νέο επαναστατικό κίνημα.

Φίλες και φίλοι της αταξικής κοινωνίας

Σχολιασμένη βιβλιογραφία

«Η κοινωνικοποίηση της γνώσης έχει φθάσει σε τόσο υψηλό βαθμό», έγραφε ο Γιохάνες Ανιόλι το 1975, «ώστε οι “συγγραφείς” στην πραγματικότητα απλώς συγκεντρώνουν και επεξεργάζονται ένα συλλογικά παραγόμενο υλικό, πληροφορίες και προβληματισμούς, καθώς και συλλογικά βιωμένα αποτελέσματα της πρακτικής». (Johannes Agnoli, *Εισαγωγή στο Überlegungen zum bürgerlichen Staat* [Σκέψεις για το αστικό κράτος], Βερολίνο 1975). Υπό αυτή την έννοια δεν διεκδικούμε καμία πρωτοτυπία. Αντί να διακηρύσσουμε νέες «προσεγγίσεις», παραδείγματα ή «θεωρητικές σχολές», προσπαθούμε να αξιοποιήσουμε τον πλούτο της σκέψης που παρήγαγαν περίπου δύο αιώνες ταξικών αγώνων· σχεδόν τα πάντα έχουν ήδη ειπωθεί, εμείς απλώς τα λέμε κάπως διαφορετικά μπροστά στη σημερινή κατάσταση.

Συγκεκριμένα:

1. Απόσπασμα του Γκυ Ντεμπόρ από την *Κοινωνία του Θεάματος* (Βερολίνο 1995), Ένγκελς: *Η ανάπτυξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη* (MEW 19), Μαρξ: *Das Kapital* (MEW 23), Μπένγιαμιν: *Επιστολή προς τον Βέρνερ Κραφτ* με ημερομηνία 26 Ιουλίου 1934 (*Gesammelte Briefe IV*). Οι ευρέως διαδεδομένες αντιρρήσεις στο ερώτημα του τι πρέπει να είναι ο κομμουνισμός έχουν αντικρουστεί από τη γερ-

μανική ομάδα Paeris: «Φρικιά, ουτοπικοί, αντικομμουνιστές. Κατά της εμμονής στην απαγόρευση των εικόνων και υπέρ της κατανόησης του κομμουνισμού» («Spinner, Utopisten, Antikommunisten. Gegen das Festhalten am Bilderverbot und für eine Verständigung über Kommunismus»). Παρεμπιπτόντως, οι ίδιοι οι Φρανκφουρτιανοί δεν ήταν καθόλου σχολαστικοί όσον αφορά την απαγόρευση των εικόνων. Σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ, η συνειδητοποίηση ότι δεν είναι οι απομονωμένοι θεωρητικοί αλλά μόνο οι ίδιοι οι άνθρωποι που συμμετέχουν στην πρακτική χειραφέτηση οι οποίοι μπορούν να αποφασίσουν για τη νέα κοινωνία «δεν θα εμπόδιζε κανέναν που είναι υπέρ της δυνατότητας ενός αλλαγμένου κόσμου να σκεφτεί πώς οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν το ταχύτερο δυνατό χωρίς πληθυσμιακή πολιτική και ποινική δικαιοσύνη, χωρίς πρότυπα εργοστάσια και καταπιεσμένες μειονότητες» («Αυταρχικό Κράτος», στο Max Horkheimer. *Gesammelte Schriften*, τόμος 5, Φρανκφούρτη/Μ. 1987) Ο Αντόρνο επεσήμανε ότι: «Η απαγόρευση να σκεφτούμε πώς θα πρέπει να γίνουν τα πράγματα, η επιστημονικοποίηση του σοσιαλισμού, δεν είναι μόνο προς όφελός του». («Πρόλογος στη γερμανική μετάφραση του έργου *Quatre Mouvements* του Charles Fourier», *Gesammelte Schriften*, τόμος 20.2). Σοκαριστικά παραδείγματα αριστερής εμπιστοσύνης στην τεχνολογία προσφέρουν σήμερα ο Paul Mason, *Postkapitalismus* (Βερολίνο 2016), και οι «επιταχυντές» (Nick Srnicek/Lex Williams, *Die Zukunft erfinden*, Βερολίνο 2017), των οποίων η υποστήριξη της χίμαιρας του «εγγυημένου εισοδήματος» «επιταχύνει» πρωτίστως την παρακμή της ταξικής συνείδησης. Μια καυστική κριτική στον Mason έχει ασκήσει ο Rainer Fischbach, ο οποίος παραδόξως είναι αριστερός κεύνσιανός: *Die schöne*

Utopie. Paul Mason, der Postkapitalismus und der Traum vom grenzenlosen Überfluss (Κολωνία 2017).

2. Ο Μαρξ ανέπτυξε το μοντέλο του για τα δύο στάδια του κομμουνισμού, με το πρώτο να συνδέει ακόμα την ατομική κατανάλωση με τον χρόνο εργασίας, στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* (1875), ένα κείμενο που ήταν ταυτόχρονα πολύ προφητικό ως προς την επίθεσή του στη θεοποίηση του κράτους από τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία. Αυτή η αντίληψη υιοθετείται σήμερα από τον νεολενινιστή Dietmar Dath, ο οποίος υποστηρίζει τις «κάρτες ωρών εργασίας» (*Klassenkampf im Dunkeln*, Αμβούργο 2014), από τον αντιεξουσιαστή μαρξιστή Peter Hudis (*Marx's Concept of the Alternative to Capitalism*, Λάιντεν 2012), από τους W. Paul Cockshott και Allin Cottrell (*Towards a New Socialism*, 1993) και πάρα πολλούς άλλους. Η κριτική μας ακολουθεί κυρίως την εξαιρετική συμβολή του Raoul Victor, «The Economy in the Transition to a Communist Society», *Internationalist Perspective* 61 (2016). Το απόσπασμα του Κροπότκιν είναι από το *Anarchism* (1896).

3. Αποσπάσματα από Μαρξ/Ενγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*. Μαρκούζε, «Industrialization and Capitalism in the Work of Max Weber» (1964). Μια ακόμα λαμπρή κριτική των μηχανών, μετά το σχετικό κεφάλαιο στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* του Μαρξ, γίνεται από τον Ιταλό εργατιστή Ρανιέρο Παντσιέρι: «Η καπιταλιστική χρήση των μηχανών: ο Μαρξ εναντίον των αντικεμεινιστών» (1964). Για τη συζήτηση στο πλαίσιο της κριτικής θεωρίας σημαντικές θέσεις αναπτύσσονται στο Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος* (1964), καθώς και στο Hans-Dieter

Bahr, *Kritik der "politischen Technologie"*, Φρανκφούρτη 1970. Η λεγόμενη θεωρία της κυτταρικής μορφής τεκμηριώνεται στο ιστολόγιο keimform.de. Μια ανάλυση των νέων τεχνολογιών –συμπεριλαμβανομένης, φυσικά, της έκκλησης για εγγυημένο εισόδημα– γίνεται από τους δύο εκπροσώπους του Chaos Computer Club, Frank Rieger και Constanze Kurz (*Arbeitsfrei. Eine Entdeckungsreise zu den Maschinen, die uns ersetzen*, Μόναχο 2013). Πολύ πιο κριτικό, λαμβάνοντας υπόψη τις σημερινές συνθήκες εργασίας, είναι το βιβλίο Matthias Becker, *Automatisierung und Ausbeutung: Was wird aus der Arbeit im digitalen Kapitalismus?*, Βιέννη 2017. Μια καλή παρουσίαση μιας εργατικής έρευνας στην Amazon υπάρχει στο Georg Barthel/Jan Rottenbach, «Reelle Subsumtion und Insubordination im Zeitalter der digitalen Maschinerie. Mit-Untersuchung der Streikenden bei Amazon in Leipzig», *PROKLA* 187. Για μια ακαδημαϊκή μελέτη για την αυξανόμενη χρήση ρομπότ στην Κίνα, βλέπε Yu Huang και Naubahar Sharif, «From "Labour Dividend" to "Robot Dividend". Technological Change and Labour Power in South China» (2017).

4. Βλέπε David Graeber, «On the Phenomenon of Bullshit Jobs». Απόσπασμα από Meinhard Creydt, *46 Fragen zur nachkapitalistischen Zukunft. Experiences, Analysen, Vorschläge*, Μύνστερ 2016.

5. Στο κείμενο «Ειδοποίηση προς τους πολιτισμένους σχετικά με τη γενικευμένη αυτοδιαχείριση» (*Internationale Situationniste* 12, 1969), ένα σενάριο για την επανάσταση που αξίζει ακόμα να διαβαστεί, ο Ραούλ Βανεγκέμ κατονομάζει κάπως αόριστα ως παραδείγματα «παρασιτικών τομέων, που οι συνελούσεις αποφασίζουν καθαρά και ξάστερα να καταργήσουν» «τη διοίκηση, τις γραφειοκρατικές υπηρεσίες, την παρα-

γωγή θεάματος, τους καθαρά εμπορικούς τομείς». Ζώντας σε μια ύστερη καπιταλιστική μητρόπολη του τομέα των υπηρεσιών όπως το Βερολίνο, αναρωτιέται κανείς τι, εκτός από τα νοσοκομεία και τις δημόσιες συγκοινωνίες, δεν εμπίπτει σε αυτή την κατηγορία. Για τα προάστια ως μη τόπο βλ. Ντεμπόρ, *Κοινωνία του θεάματος*, κεφ. VII. Για το άλυτο πρόβλημα της παραγωγής ενέργειας βλ. Rainer Fischbach, *Mensch-Natur-Stoffwechsel* (Κολωνία 2016). Ο Fischbach δείχνει ότι οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας είναι απελπιστικά υπερεκτιμημένες και ότι απαιτείται δραστική μείωση της κατανάλωσης ενέργειας προκειμένου να περιοριστεί τουλάχιστον η υπερθέρμανση του πλανήτη. Επιτίθεται στο πράσινο εναλλακτικό φετίχ της τοπικής και μικρής κλίμακας παραγωγής όσον αφορά τόσο τον ενεργειακό τομέα όσο και τη βιομηχανία (μόνο ένα δίκτυο που εκτείνεται σε τεράστιες εκτάσεις μπορεί να εξισορροπήσει τα σκαμπανεβάσματα των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, ενώ η τυποποιημένη μαζική παραγωγή απαιτεί την ελάχιστη ενέργεια, πόρους και εργατική δύναμη· αναφερόμαστε σε αυτό στην ενότητα 7, αν και κάπως επιφυλακτικά διότι δεν έχουμε καμία έφεση προς τον πράσινο εναλλακτισμό, αλλά η αποκέντρωση μας φαίνεται ότι εξακολουθεί να έχει ορισμένα πλεονεκτήματα).

6. Οι «Θέσεις για την ανάγκη» (1942) του Αντόρνο αποτελούν ένα επαναστατικό πρόγραμμα σε τεσσερισήμισι σελίδες. Για το «δικαίωμα στη μοναχικότητα», βλέπε Μαρκούζε, *Über Revolte, Anarchismus und Einsamkeit* (Ζυρίχη 1969). Σχετικά με την «κοινοτική πολυτέλεια»: Κριστίν Ρος, *Κοινοτική πολυτέλεια. Το πολιτικό φαντασιακό της Παρισινής Κομμούνας* (Εκδόσεις των Ξένων, 2020). Η Ρος φέρνει στο φως πτυχές της Παρισινής Κομμούνας με τεράστια

επικαιρότητα: Ο διαχωρισμός πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, οι ιεραρχικές σχέσεις των φύλων, η τέχνη ως αγαθό πολυτελείας διαχωρισμένο από την καθημερινή ζωή, το κράτος και το έθνος, όλα αυτά αμφισβητήθηκαν πρακτικά ήδη από το 1871. Αν στο παρόν κείμενο χρησιμοποιούμε συχνότερα τον όρο κομμούνα παρά τον όρο κομμουνισμός, αυτό δεν οφείλεται μόνο στο ότι ο τελευταίος όρος έχει ίσως αλλοιωθεί ανεπανόρθωτα από την ιστορία των κρατικοσοσιαλιστικών καθεστώτων του 20ού αιώνα, που όχι σπάνια επιδόθηκαν σε μαζικές δολοφονίες, αλλά και για να καταστήσουμε ορατό ένα κρυφό νήμα που οδηγεί από το προβιομηχανικό ακόμη Παρίσι του 1871 στον σύγχρονο καπιταλισμό υψηλής τεχνολογίας.

7. Μαρξ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*. Άντον Πάνεκουκ, *Εργατικά συμβούλια*. Μια εκπληκτικά καλή συμβολή είναι το άρθρο του Alex Demirovic, «Rätedemokratie oder das Ende der Politik», *PROKLA* 155, το οποίο αμφισβητεί ιδιαίτερα την πλήρη απορρόφηση της πολιτικής από την οικονομία, όπως την οραματίζεται ο Πάνεκουκ. Σχετικά με την κριτική του δικαίου βλ. Εβγκένι Πασουκάνις, *Μαρξισμός και Δίκαιο* (1924). Σχετικά με τις φυλακές: Έμμα Γκόλντμαν, «Φυλακές: Ένα κοινωνικό έγκλημα και μια αποτυχία», στο *Anarchism and Other Essays* (Stilwell 2008).

8. Απόσπασμα από το Kat Lux/Johannes Hauer/Marco Bonavena, «Der halbierte Blick. Gedanken zum Geschlechterverhältnis im Kommenden Aufprall», *diskus* 216 (2017).

9. Το βασικό κείμενο των υποστηρικτών της Κριτικής της Αξίας (Wertkritik) σχετικά με το ξεπέραςμα του καπιταλισμού

εξακολουθεί να είναι το Robert Kurz, «Anti-economics and anti-politics», που δημοσιεύθηκε στο *krisis* τ. 19/1997. Ενώ ο Κουρτς είχε ακόμη μια ασαφή ιδέα για τα όρια της εξελικτικής αλλαγής, οι σύγχρονοι υποστηρικτές του αποδίδουν σε κόμματα «όπως ο ΣΥΡΙΖΑ και οι Podemos, που άλλωστε προέκυψαν από κοινωνικά κινήματα διαμαρτυρίας, μια πραγματικά σημαντική λειτουργία» για την υπέρβαση της εμπορευματικής κοινωνίας (Norbert Trenkle, «Gesellschaftliche Emanzipation in der Krise», 2015). Η συμβολή των *Angry Workers of the World*, «Insurrection and Production» (2016) θα πρέπει να συζητηθεί ευρέως. Χρησιμοποιώντας τα βρετανικά νησιά ως παράδειγμα, προβληματίζονται με ασυνήθιστα συγκεκριμένο τρόπο για το πώς θα μπορούσε να εξελιχθεί σήμερα μια προλεταριακή επανάσταση. Ελπίζουμε ότι η πρότασή τους για 9ωρη εργάσιμη ημέρα να περιορίζεται στα πολύ πρώιμα στάδια αυτής της διαδικασίας.